

**МОЯ
ТАЄМНИЦЯ**

ЛЕСЯ БРИЗГУН-ШАНТА

**ЛЕСЯ БРИЗГУН-ШАНТА
МОЯ ТАЄМНИЦЯ**

Присвячено Тисячоліттю Християнства в Україні
Dedicated to the Millenium of Christianity in Ukraine

LESJA BRYZHUN-SHANTA

MY SECRET

Portraits by LUDMILA SHANTA

«Karpaty» — Children's Book Publishing Co.

Printed by «New Pathway»

Type setting by Daria Rezhinska

Toronto

— 1988 —

Canada

Copyright 1988 by Lesja Bryzhun-Shanta ©
Всі права застережені, 1988, Леся Бризгун-Шанта ©

ЛЕСЯ БРИЗГУН-ШАНТА

МОЯ ТАЄМНИЦЯ

ОПОВІДАННЯ

Портрети — ЛЮДМИЛА ШАНТА

Видавництво «Карпати»

Склад: Дарія Резчинська

Торонто

— 1988 —

Канада

Оцим складаю сердечну подяку моєму чоловікові Юрієві за допомогу і виrozumулість та доні Людмилі за виконання портретів і за моральну підтримку. Без їх допомоги ця книжка заледве чи побачила б світ.

Дарії Рєзчинській за цінні поради при підготовці книжки до друку.

Пані Е. Чайківській за важливі зауваження до оповідань, пані Зілінці за псалом 90.

Усім шановним Батькам та Бабуням, що дозволили своїм дітям і внукам позувати для портретів і вжити їх як ілюстрації до цієї книжки.

Моя найщиріша подяка передовсім всім юначкам і юнакам за їх готовість цим способом вложити свою лепту у святкування Тисячоліття Хрещення Руси-України. Сердечно дякую: Ромкові Гулеві, Христі Зєндєр, Тарасові та Юрієві Когутам, Галі та Маркіянові Ломагам, Галі та Андрієві Пільковим, Ксєні Сливінській, Ларисі Смєрш та Мар'яні Терєлі.

Деталь з мозаїки Пресвятої Богородиці — Оранти на т.зв. «Нерушій стіні» за престолом у Соборі св. Софії в Києві, XI ст.

*Хто живе під покровом Всевишнього,
хто в тіні Всемогутнього мешкає,
той скаже до Господа:
«Охороно моя та твердине моя, Боже мій, —
я надіюсь на Нього!*

(Псалом 90)

Оповідання це пройшло століттями, проплило океанами
й опинилося на північному континенті Америки.

ГАЛОЧКА

Осінь 1985 року вдалася напричуд гарна, тепла. Надворі ясно, соняшно, вітерець легенький повіває, а листя аж переливається веселкою кольорів.

Але в кімнаті, де тепер перебуває Галочка, все біле, біле, неначе сніжком присипане. Білі стіни, біле ліжко, білий коцик та простирало. Навіть маленька лампа на білому нічному столику, і та зовсім біла.

Мама Галини, пані Петренко, підійшла ближче.

— Ну, як там, Галочко? — запитала вона, усміхаючись. — Як там рука, спина? Робили щось з ними? Болить?

П'ятнадцятилітня Галочка хотіла піднятися з-поміж білих подушок та простирал, але спина із багатьма металевими припонами та рука з двома десятками різної величини гвинтиків так заболіла, що вона й не поворухнулася, тільки шепотом відповіла:

— Болить, дуже болить! Трохи боюсь, що вже не зможу грати. Але я не здамся!... Хоч хто знає, чи операція вдасться. — І Галочка

скривилася і ось-ось заплаче.

— Почекай, почекай, — перебила мама. — Може, навпаки, все буде гаразд. Не можна зразу спускати носа. Завтра операція, а тоді кілька тижнів, ну може місяців, ніколи не знати, терапевтична руханка, плавання... Я вірю, що вкінці весни ти вже будеш грати.

— Буду? — ледве чутно прошепотіла Галочка.

В кімнаті раптом стало зовсім тихо. Мовчала мама, мовчала Галочка. Бо що ж тут говорити? Ще чотири місяці тому назад Галочка грала в теніс, брала участь у середньошкільному провінційному чемпіонаті і виграла.

І треба ж було їй полізти на драбину... Впала, зломила руку, поторощила (та ні, правду кажучи, тільки побила) спину, але болить, наче поторощена. Зразу пішла до шпиталю, дістала першу допомогу. Але рука зрослася неправильно, навіть їсти нею не може, не те що ракетку в ній тримати. Невпинно болить. А спина? Не може ще добре стояти, та лікар каже, що це тимчасово, що пройде. І от...

Лікарі рішили повторити операцію руки. Та чи поправлять, чи вдасться операція? А Галочці вже так мало було до щасливого кінця — тільки два змагання залишилося виграти...

Пані Петренко витягла з торбинки маленьке пуделко і відкрила його. Перед Галоччиними очима повис на золотому ланцюжку маленький медальйон.

— Це мій медальйон, Галочко. Він приносить щастя та опіку тим, що його носять. Я дістала його від мами, як була ще малою

дівчинкою. Він в нашій родині вже давно. Твій прадід його дістав на Сибірі, коли був на засланні. Я давно хотіла тобі його дати, та все якось не було нагоди. Але тепер, думаю, прийшов відповідний час.

Галочка широко відкрила очі і мимоволі простягнула ліву руку до медальйона.

Мама обернула медальйон до світла і він заблищав золотом. З одного боку показалася гравюра Матері Божої на ясноблакитному, радше голубому тлі. Щитики медальйона обведені прекрасним взором, налютованим, зі скрученого дротика у вигляді колечка з густими променями.

А обличчя Матері Божої зображене різнобарвною емаллю. Голуба, жовто-червона емаль, мов сонце на блакитному небі, виблискувала у повній гармонії зі золотим тлом щитиків, подекуди вже обтертих.

Другий бік медальйону був оздоблений рослинним орнаментом і мав також вирізьблену голову та погруддя, мабуть якогось святого, бо навколо голови блистіла авреоля. На spodі під погруддям було щось написано.

Мама дала Галочці в руку медальйон.

— Тепер він твій, — сказала вона. — Тобі на щастя. Ти можеш з ним робити, що хочеш, але надіюся, що ти його не загубиш.

— О, ні, ні! Я буду його берегти, як своє власне око! — сказала Галочка і почала уважно розглядати обидві сторони медальйона.

— Мамусю, це неможливо! — крикнула вона здивовано. — Чи ти знала, що там написано рік 1037? Що ж це за рік?

Галочка задумалась. Вона була відмінницею на курсах українознавства ім. Сковороди. А історію знала на «А плюс». Не раз і не два хвалив її вчитель історії, пан Агирев. А все-таки, що ж це за рік? Може пригадаю? А-а-а, може це доба князя Ярослава Мудрого, Володимира Великого, хрещення Руси-України? Галочка ще раз подивилася на медальйон, а тоді перевела повний запиту погляд на маму.

— А чому ти назвала цей медальйон щасливим?

— Бо так назвав його твій прадід, як передавав його твоєму дідові. Виглядає, що цей медальйон приносив щастя й охороняв всіх, хто його носив. Так принаймні казав мені мій тато, твій дід. Твій прадід дістав його на заслання від в'язня українця-сибіряка. Він спас йому життя.

— Як же він спас йому життя? — запитала з нетерпінням Галочка.

— На жаль, не знаю, Галочко. Але так цей медальйон попав до нашої родини.

Галочка знову подивилася на маму.

— Ти справді думаєш, що цей медальйон приносить щастя та опікується тими, що його носять?

Мама усміхнулась.

— Надіюся, Галочко, що так. Тому ти його й дістала сьогодні від мене.

В цю хвилину до кімнати ввійшла медсестра. Мама встала, взяла плащ і тихо сказала.

— Помолімся, Галочко, щоб завтра все вийшло гаразд. Мені вже мабуть треба йти.

Вона взяла Галочку за ліву руку і міцно стиснула її.

— Добраніч! Мама й тато чекатимуть завтра на тебе після операції.

Серденько у Галочки стиснулося, коли вона помахом руки прощалася з мамою.

Медсестра подала їй маленьку пілюлю і трохи води.

— Випий, зразу заснеш. А завтра скоро промине, немов водою змиє... І буде по операції! Рука буде в порядку і ти будеш радіти. А там знову змагання... Побачиш!

— Надіюся, — сказала Галочка тихенько.

Медсестра загасила світло й прихилила двері.

Галочка залишилася сама, зовсім сама, з думками, повними сумніву і страху, та з малим медальйоном, міцно стиснутим у долоні.

Це вже вдруге вона тут, але цим разом вона чогось боїться. Так хочеться знову грати в теніс. Вона мусить грати! І то скоро, бо може втратити місце, яке з такою напругою здобула. Стільки років тренування, праці, строгого фізичного режиму, посвяти. Ні! Цього ніяк не можна втрачати! Мріяла ж — вправлятися, вправлятися і ще раз вправлятися, щоб дістатись в ряди олімпійської дружини. На всіх програмах буде написано: «Українка (обов'язково українка!) Галя Петренко. Всюди-всюди. Власне тому вона й хотіла потрапити на олімпіяду!

Але чи вдасться операція? Ах, та операція! Мабуть, вона її проспить. А шкода. Цікаво, як це все буде виглядати? А що, як їй дадуть забагато пілюль до сну? Ні, чому як-

раз з нею мали б зробити помилку? Треба вірити! Так, але боліти буде напевно. Всі в школі так казали.

З коридору пробивалося трохи світла, та її кімната була темна й таємнича, і Галочці захотілося покликати медсестру. Але вона згадала, що тато казав: «Будь відважною!»

Отож вона буде відважною. Нема чого думати про операцію. І так нічого не придумаєш. Краще вже приглядатися на медальйон. Він нібито щастя приносить...

Галочка засвітила малу білу лампу коло ліжка і відкрила долоню. Так, це дуже старий медальйон. І мабуть багатьом він приносив щастя, поки попав у руки мого прадіда, — подумала Галочка. — Рік 1037.

Галочці захотілося спати. Вона лягла вигідніше на подушку і вже сонними очима ще раз глянула на медальйон. — Скільки рук тримало цей медальйон? У скількох людей побував він? Скільком допоміг? Чи й вони були такі зажурені, як вона ось тепер? Чи й вони стискали його так міцно, як вона це робить сьогодні?

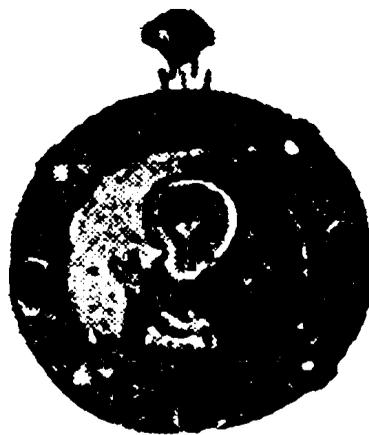
Галочка ніжно доторкнулась пальцями до образу Матері Божої на медальйоні.

«Хто ж були вони? Чого боялися? Яка небезпека їх чекала? Може між ними була така дівчинка, як Галочка? Може...

І повіки Галочки поволі, цілком поволі закривалися.

МАРУСЯ

Хан Боняк розглянувся. Широким півколом розтаборилося військо половецьке. Тут і там запалено численні ватри. Високо підіймався дим, шкварчало печене м'ясо і пахло так, що аж ніздрі лоскотало. Чути було збуджені крики половецьких воїнів, посвисти батогів та ридання й зойки бранців.

«Вийшло якнайкраще. Ніхто не сподівався нас. Повні вози здобичі, коней та сила-силенна худоби, а найважливіше — сотні бранців. Хоробрі мої половецькі князі»... — І суше, як тріска, обличчя хана усміхнулось. — «Не дивно, більше як сотка половецьких князів зі мною. Нарешті мене послухали — прилучилися до нас. А рядового війська скільки! Що ж можуть проти нас вдіяти хоч би й дві сотки смиренних степових обивателів-хуторян, що не привикли до нашого військового діла? Нерівний це бій, але тим краще для нас».

Він ще раз поглянув грізним, жорстоким оком на табір і підійшов до найближчої ватри, щоб посмакувати щойно загарбаного добра — волової смаженини.

Поволі стихав табір. Ліг спати хан Боняк, задовольнивши голод і спрагу. Полягали і його хоробрі князі. Рядові половці нагодували коней та худобу і теж лягли спочивати. А бранцями ніхто не журився...

Вартові, сп'янілі раптовим і неочікуваним успішним нападом на хутори, стояли недбало сперті на зброю і, не пильнуючи, куняли. Все навколо сплюндроване, всіх, хто тікав, знищено, а решту забрано в ясир. Ось вони там пов'язані. Інші русичі навіть не здогадуються, не знають і не скоро дізнаються, що тут діялося, тож не придуть визволяти. Можна відпочити.

Не спалося тільки бранцям. Притишений плач переливався з безнадійним, тихим шепотом-розмовою.

— Пити хочеться.
— Пече! Болить голова.
— Сонце спалило.
— Помити б закривавлені ноги. Босоніж же йшли степовими тернями.

— Голод! Голод! Голод дошкуляє! Вже два дні не їли.

— Ви з якого села?
— З Бобрівки. А ви звідки?
— З Черемлянки.
— Вже не побачимо рідної землі. Загинемо в неволі.

— Так, так, загинемо, — плакали жінки.
— А може нас ще хтось визволить? — перебивали інші з надією. — Може хтось дасть знати нашому володареві Володимирові Мономахові? Він вже багатьох визволив.

— Нічого з того не вийде! Як тут втекти?

— А як і втечеш — в степу небезпечно. Звірі або половці переловлять. Хібащо конем. Але де тут взяти коня? І хто відважиться?..

— Я, я попробую, — озвалася несміливо Маруся. На коні верхи вмію їздити. Мене забули прив'язати.

— Ти-и-и? — І всі здивовано та з недо-вір'ям подивилися на Марусю.

— Та ж тобі щойно 11-ий минув, — сказав Марусин батько.

— Так, я! Ну й що, що мені щойно 11-ий минув? — відповіла вона рішуче. Маруся поцілувала маму і вже хотіла зникнути в темряві, але мама її затримала. Вона зняла з себе ланцюжок з медальйоном і повісила його Марусі на шию.

— Бережи цей медальйон, доню! Я дістала його від мами, а мама від твоєї прабабці. В той час, коли жила прабабця, володарем був Ярослав Мудрий. Він давав своїм людям ці медальйони під час посвячення церкви. Казав, що вони хоронять від злого і приносять щастя тим, що їх носять, — швидко й тихо пояснювала мама. — Вони...

Та Маруся вже не хотіла далі слухати, побігла.

Обережно почала підкрадатися до коней, що їх силуети видніли оподалік табору.

Раптом Маруся зачепилася за ногу половця-сторожі і завмерла з переляку. Збудиться, зловить, вб'є...

Але воїн, мабуть задоволений денним здобутком та багатою вечерею, буркнув собі щось

під ніс і навіть очей не відкрив.

Маруся нечутно посунулася далі. З-за хмар виглянув круглолиций місяць і освітив тихий степ металево-блідим світлом.

Стало ліпше видно і Маруся, вже без пригод, опинилася коло коней. Та коні були міцно прив'язані, ніяк не відчепиш. Маруся зажурилася. «Що ж мені робити? Якби я мала щось гостре — перерізала б... І вона метнулася до вогнища. — Нема нічого. Невже не вдасться втекти? Ні, назад не повернуся, хоч би що! — майже вголос промовила вона. — Десь тут мусять бути наші коні і мій коник. Я бачила, як його брали, як прив'язували до нашого воза».

Довго, довго шукала Маруся свого коника і свій віз.

«Боже, скільки тут накраденого чужого добра!» — роздумувала вона, проходячи повз навантажені аж до верху вози..

Хоч як ясно світив місяць, та всі вози й коні виглядали їй однаковими.

— Сірко! Сірко! — відважилася вона кликнути ледь чутно, проходячи від воза до воза. Та без успіху. Аж самий останній віз, вже близько лісу, видався їй знайомим.

— Сірко! Сірко! — і Маруся тихо засвистала.

Коник радісно кинув гривною назад і заіржав.

— Тихо, тихо, конику мій! Тихо, а то нас зловлять. Я зараз! — І вона вміло почала розв'язувати шнур, яким коник був прив'язаний до воза.

Ще мить і її вже не стало.

Довго летіла Маруся на конику, все міцніше стискаючи його босими ногами...

Ніч минула, стало розвиднятися.

«Як добре, що я дивилася, куди нас половці ведуть, — думала вона, цупко тримаючись за гриву свого коника. — Треба їхати в тому напрямі, де востаннє половці плюндрували оселі. Може когось зустріну по дорозі. Медальйон, що дала мені мама, допоможе!»

— Стій, а то стріляю, — наказав чоловічий голос з-за дерев.

Маруся мимолові зупинила Сірка. Голос був приємний і говорив рідною мовою. Може не треба боятися, може він допоможе?

— Хто ти така і куди поспішаєш перед сходом сонця? Не боїшся? — засипав її питаннями незнайомий.

— Я — Маруся. Щойно втекла з половецького полону. Шукаю за нашим володарем Володимиром Мономахом, щоб наздогнав половців... Там мої батьки і все наше село. Зв'язані... — і сльози покотилися по її личку.

— Так, кажеш, половці знову напали на наш край? Ти мала щастя. Я їду до нашого володаря, їдь зі мною! Треба рятувати людей. А багато тих половців? Ти не зауважила?..

— Так, дуже багато. І бранців мають повно, і повно всякого добра. Вони їхатимуть повільно, ми їх легко доженемо, — говорила Маруся, міркуючи.

Минуло кілька днів, поки вони доїхали до місця, де розтаборився князь Володимир Мономах.

Коли Марусю привели до нього і вона розказала чого вона прийшла, князь Володимир Мономах сказав:

— Я й сам вибирався на половців. Мені вже казали, що вони знову напали на наші степи. А ми ж мали з ними договір і вони обіцяли залишити нас в спокою. Ось ми зразу й виберемося в дорогу. Ти нам покажеш куди йти. Цим разом ми їх мусимо знищити. Вони не дотримують слова. Хай не палять наших осель, хай не забирають наших людей в неволю!

Не довго тривала підготовка. Раннім ранком князь Володимир Мономах видав наказ, всі зібралися і великою довгою валкою рушили в похід. Взяв князь і духовенство з собою, щоб благословило їх на вирішальний бій.

На чолі походу їхала Маруся, бо тільки їй самій була знана дорога. А за нею їхали князь з дружинниками, його полководці, духовенство та всі інші зі зброєю та возами з продуктами.

Перед Марусею їхала тільки сторожа князя. Були це зовсім молоді хлопці, трохи старші за Марусю. Вони мали добрий зір та слух і прекрасно їздили на конях. Їх завданням було розглядати, чи нема де поблизу ворога. А якщо є, то який він сильний.

Маруся часто розмовляла зі сторожею, показувала їм куди їхати.

Вони щасливо добралися до місця, звідки втекла Маруся. А там вже було легко просуватися вперед, бо половці мали багато возів та коней, і трава була потоптана та випасена.

Десь надвечір пригналася сторожа і сповістила, що ось там в південному напрямі, яких 30, а може й менше верстов, розташувалися табором половці.

Військо князя Володимира заворушилося, захвилювалося. Почали всі вигукувати, шапки вгору кидати.

Наступного ранку князь наказав усім устатися в боєвий лад. Тоді він сам об'їхав своє

«Не дамо ж бо Землі Української посоромити!»

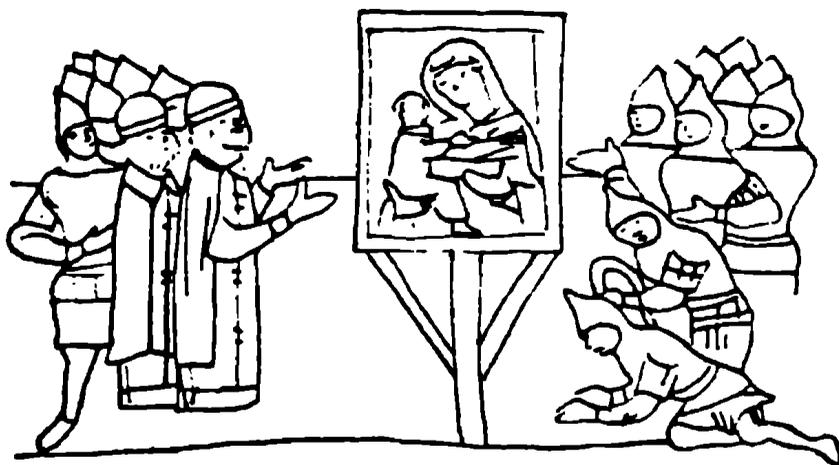
військо, промовляючи до них:

— Браття і дружино! Бог не кинув руської землі й руських синів на безчестя! На всіх місцях ми здобували собі честь свою. І тепер, браття, маймо всі це на увазі і перед чужими народами дай нам, Боже, честь свою відстояти. Там наші люди караються, їх треба визволити!

Воїни ж йому відповіли:

— Батьку, хочемо голови свої покласти за тебе і честь свою боронити. Хочемо людей

безборонних визволити, жорстокого ворога покарати. Не дамо ж землі руської посоромити!

Молитва перед боєм. (Рисунок з кенігсберзького літопису)

Тоді князь покликав духовенство і наказав їм поблагословити воїнів та старшину і просити опіки у Бога і Пречистої Діви, щоб усе добре скінчилося. Він звелів, щоб вони їхали перед військом і співали пісні до Святої Богородиці.

Так вони доїхали до річки Трубеш біля Переяслава.

Сторожа повернулася з вісткою, що половці розтаборилися зразу за річкою. Була їх тьма-тьменна.

Не встиг князь Володимир Мономах дати наказ, не встигли отці поблагословити до вирішального бою, як полки, ще не зовсім упорядковані, навіть належно не відпочивши після походу, кинулися раптово вперед, перебрели річку і почали бити непідготовлених і заскочених половців. Перше легка кіннота оточила одну частину половців.

Ніхто з них не врятувався, всіх повбивали дружинники Мономаха. Але зараз таки проти Володимира Мономаха вийшли головні половецькі війська, «і не можна було їх переглянути, так багато їх було».

Тільки ж раптом серед половців поширився переполох. «Великий Бог уклав тугу велику в половців, страх напав на них, жах від появи руських військ. І дременули всі так, що й коні їх не почували вже сили в ногах», — оповідали руські воїни пізніше.

А військо Мономаха погналося вслід за ворогом, рубаючи його немилосердно.

— Не нападайте несподівано, підступом, на мирних людей! Дотримуйтеся обіцянки! — кричали воїни Володимира Мономаха.

І полягло в тому бою не менше як 20 половецьких князів. А 100 князів та багато рядового війська попало в полон.

В руки переможцям дісталися загарбані половецькими вози, худоба, всяке хатнє добро, коні та бранці.

Марійка зразу ж побігла до бранців. Там десь тато й мамо! Воїни Володимира якраз розв'язували її тата. Побачивши її, тато перехрестився і з глибокою вірою сказав:

— Медальйон! Богородиця допомгла нам, Марійко.

Маруся почала шукати маму, але мами не було.

— Її забрав якийсь половець ще вчора і конем погнався в степ., — сказав один з хуторян-бранців.

— Пропала мама! — і Марійка заплакала.

— Ні, не пропала, — озвався князь Воло-

димир Мономах, що якраз проходив мимо. —
Ми зараз вишлемо когось в погоню. Визволи-
мо.

Княжа дружина виступає у похід

ДМИТРО

Перші вершники з'явилися зовсім тихо вже над самим ранком. Вони сиділи всі на конях і були озброєні. Татарські вістуні обережно підкрадалися до балки і зупинилися коло першого хутора.

Треба було почекати на решту їздців, а тоді вже разом напасти на оселю.

Татари хотіли загарбати все добро, що його хуторяни здобули довгими роками важкої праці, а тоді спалити хати та стодоли. На хуторах були корови, коні, вівці...

Коней же татарам треба, як солі. Ну, й дівчат та жінок. Продати їх туркам, це ж велике багатство. І діти пригодяться. Військо-яничарів з них виховують. А молоді, здорові й сильні чоловіки? Таких турки шукають для своїх кораблів-галер.

А скільки тут звірини, диких коней, качок, риби. Очі ватажка Темуджина заблищали.

Був він ще зовсім молодий (майже дитина), п'ятнадцятилітній, але відзначався відвагою, силою та найголовніше, він мав глибоку віру в себе. Віру, що колись, як виросте, буде могутнім ханом і поведе свій народ до

перемоги. Він був ще малим хлопцем, як помер його батько, і він мусів перебрати опіку над цілою родиною та воїнами.

Він був гордий, що він син правдивого хана.

О, він собі дасть раду! Для прожитку їм багато не треба. Вистачить — табуни коней і овець...

Їхня їжа — м'ясо й молоко. Дуже часто він не їв цілими днями, поки сам не здобув поживу на ловах. Він, як і всі інші татари, вмів прекрасно стріляти з лука, їздити на коні. Вони могли пролітати степом, іноді роблячи 100 кілометрів на день. Не дивно, що вони могли так несподівано з'явитися і нести зі собою руїну та горе.

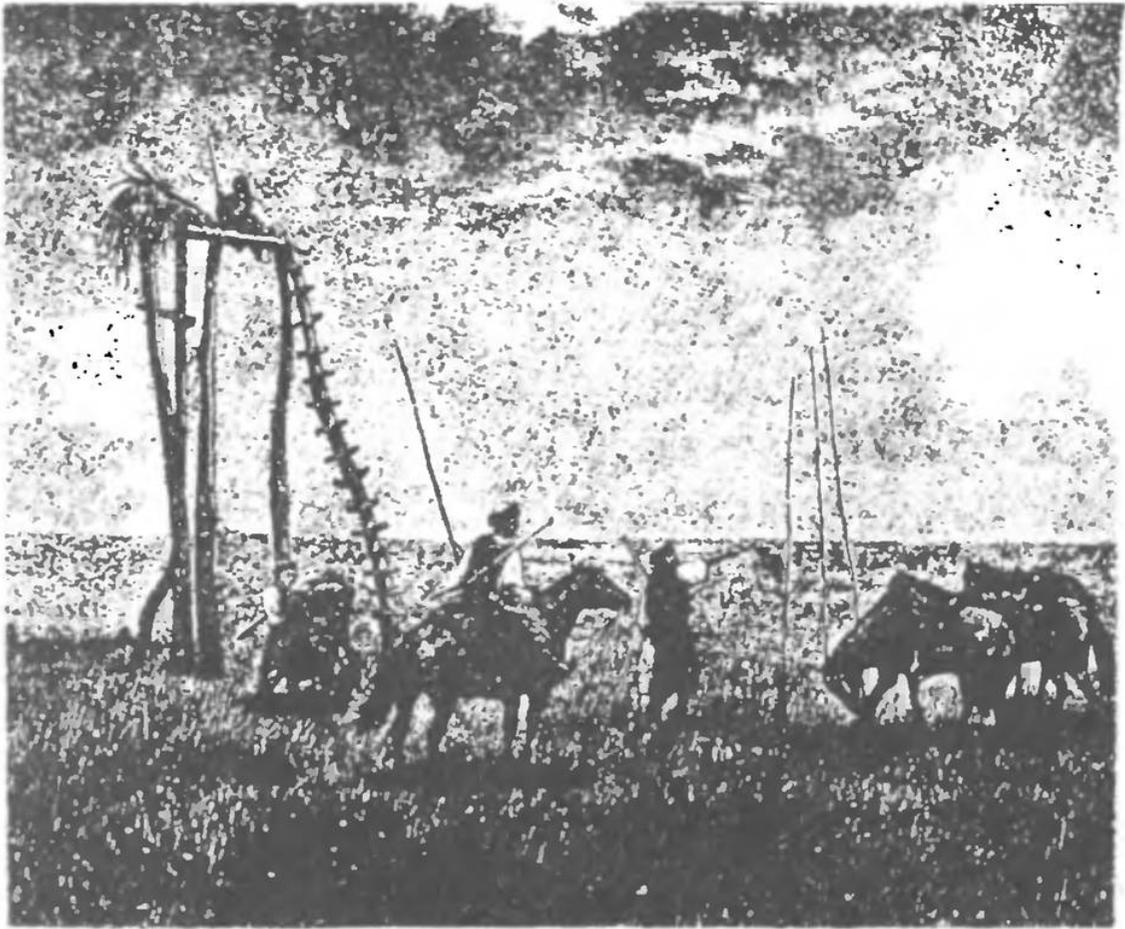
Та молодий ватажок, чекаючи на решту татар, не переймався ні горем, ні руїною. Багато різних думок пролітало в його голові.

Ось там десь в далині на нього чекає молода татарочка — Бортай. Він зустрів її вже давно, ще як жив батько, і тепер наближався час, коли треба було за нею поїхати.

І плянував він також злучитися з іншими групами татар, щоб бути сильнішими, щоб їх не так легко можна було побороти. І, і... Та з-за дерев уже наближалась решта його їздців.

Село спало спокійним сном, нічого не підозріваючи. Ще вчора надвечір хлопці їздили на оборонну фігуру. Її побудовано вже давно на горбку, на південному краю села, бо звідтам нападали татари та турки.

З високої башти, звичайно без даху, з дерев'яною площадкою на чотирьох високих дерев'яних стовпах, з драбиною по середині,

Запорізька фігура

видно далеко в глибину степу. Драбина ж це товсте дерево, з напівобрубленими гілками-сходами, прибитими до площадки. По таких сходах хлопці вилазять аж на самий верх оборонної фігури.

На площадці завжди сидить козак з дерев'яною тичкою, піднятою вгору. На тичці прив'язана в'язка соломи, помазаної дьогтем. На поготові у козака ще й кресало та кремінь. Як побачить він далеко-далеко в степу ворога, запалює при допомозі кресала й кременя прив'язану на тичці соломку та показує хуторянам у протилежний напрям від ворога. Це для того, щоб люди знали, куди тікати. Внизу часом

стоять осідлані коні, готові до втечі, якби зайшла потреба.

Але цього вечора нізвідки не підіймався дим, татари не палити ватер, не було видно руху. Правда, всі знали, що татари вміють швидко посуватися в степу. Але навколо було тихо, здавалось не було чого боятися.

Останній із татарських їздців під'їхав до Темуджина. Ватажок махнув головою, даючи знак нападу і татари зі страшним вереском помчали на оселю, забираючи худобу, таскаючи крадене добро, прив'язуючи заспаних безборонних людей до коней...

Гналися вони, як божевільні і стріляли немилосердно в кожного, кого бачили по дорозі, що втікає.

Дмитро спав з бабунею на печі, на хуторі під самим лісом. Його збудив страшний вереск і крики жаху.

«Татари! — майнуло в голові, — треба тікати!» — І Дмитро скоро збудив братів та сестер, потряс бабцю й маму за рукав:

— Татари! Втікаймо! За мною, до лісу...

Він швидко вибіг задніми дверима прямо в ліс. Діти вмиль поспішили за ним. А слідом мама й бабця.

Під деревами нерішуче стали...

— Куди ж тепер? — нарешті озвалася ясноволоса Настя. — Тут не можна залишатися, нас знайдуть.

— Біжим далі, — скомандував Дмитро. — Ми з хлопцями маємо на другому боці лісу

печеру, де часто бавимося. Мама знає про неї. Вона простора й глибока, татари її не знайдуть. Ви всі залишитесь там, а я побіжу до сусідньої оселі і може знайду поміч. Не вилізайте з печері і не рухайтесь, щоб вас татари не зауважили.

Тоді Дмитро поцілував наймолодшого брата, який тремтів зі страху, і сказав:

— Нема чого журитися, вхід до печери добре захищений. Ти доглядай дівчат та маму з бабцею, а я поспробую дістатися до річки. Там над берегом є човен і я скоренько попливу шукати допомоги.

Татари помітили, що діти втікають, але не пробували їх доганяти. Завтра зголодніють і самі прийдуть до них. А як ні, вони все одно знайдуть їх.

Дмитро пішов у напрямі до річки. Легко пройшов гущавиною, проліз сосновим молодняком, але щоб дійти до річки, треба було пройти великою поляною. А там — ну, хоч би тобі одне деревце!

Сильно пах щебрець, похитувалися білі головки ромашок під легким подувом вітру, ніжно шелестіла трава й переливалася немов хвильки моря в спокійний соняшний ранок. Вона ніби підбадьорювала Дмитра: «Швидше! Швидше! Біжи, біжи! Човен ще там, ще не знайшли його татари. Тільки не бійся. Відважно!» — І Дмитро, трохи зігнувшись, помчав до річки.

Раптом сильні руки жорстоко зляпали його за плече. Дмитро відчув тяжкий удар по голові

і безсило повалився.

Прийшов до себе вже аж в шатрі-юрті, де було двох татар. На його шиї було дерев'яне ярмо, до якого були прив'язані його руки, щоб він не втік. Татари знімали це ярмо і звільняли його руки тільки тоді, коли давали йому їсти.

На другий день татари вибралися в дорогу. Довго посувалася валка витоптаним, добре знаним в Україні «татарським шляхом». Дмитро багато про нього наслухався від старенького лірника, що часом приходив до їхньої оселі. Називався цей шлях Кучманський і проходив між Дніпром і Бугом. Були ще три інші татарські шляхи в той час в Україні, та Дмитро не знав точно кудюю вони тягнулися. Тими шляхами татари вивозили нагарбаче. добро, вели багато бранців, коней та худобу.

Татарин, який зловив Дмитра, провадив разом з іншими татарами табун коней. Він тішився, що має Дмитра, буде кому доглядати коней!

Раз надвечір один кінь зноровився й погнався в степ. Татари побігли за ним.

«Або тепер, або ніколи!» — блиснуло у Дмитра в голові. Він нечутно піднявся, підкрався до сидячого татарина, кинувся на нього і вдарив його по голові ярмом. Татарин впав від удару (а може від несподіванки), а Дмитро погнався щосили із шатра-юрти. «До води, до води!» — нашіптувала думка. — «Ми щойно річку проходили. Перепливу, а там вже мене не зловлять.

Він скоро побіг від вогню в глибінь шувару

і вмить опинився біля річки. Але залярмовані татари погналися за ним. Дмитро вскочив у воду, між очерет, тільки голова стирчала. Та дерев'яне ярмо заваджало йому і без рук він не міг ніяк плисти.

Коли татари перешукували берег, Дмитро зауважив, як один із них, трохи вищий та сильніший за інших, помітив його. Він завагався, відкрив рота, але раптом обернувся в напрямі табору; не зрадив його.

В цій хвилині Дмитро зрозумів, що хоч сьогодні його татари не знайшли, але справа його дуже погана. Вони ранком знову прийдуть і побачать його. Якби він міг принаймні позбутися ярма, звільнити руки. А так і річку переплисти не зможе. Його покарають, а може й вб'ють.

Коли добре стемніло, Дмитро зважився на щось неймовірне, немислиме. Він виліз з води і помалу підкрався до шатра-юрти, куди заходив отой татарин, який бачив його в очереті, але не зрадив. Татарин спершу дуже перелякався, але згодом заспокоївся.

Виявилось, що це був не татарин, а молодий русич Ярема, син запорізького полковника. Він недавно з примусу прилучився до татар і чекав відповідної хвилини, щоб втекти від них.

— Я попав у ясир ще молодим хлопцем, таким як ти, з батьком та мамою, — сказав він Дмитрові. — Нас повезли в Істамбул, а тоді в Каффу. Мене продали багатому купцеві-грекові. Що сталося з батьками, на жаль, не знаю. Купець мене полюбив і навчив по-грецькому, по-турецькому та по-

татарському. Все говорив мені: «От під-
ростеш, будеш їздити в чужі краї, будеш торгу-
вати, мені помагати». У мене ж в думці все
був мій дім і Дніпро. Коли я ще був
маленьким, то мій батько мріяв, що я піду на
Січ. Отож я й вибираюся туди! Може колись,
як підемо походом на турків, мені вдасться
знайти моїх батьків, принаймні одного з них.

Одного дня, — розповідав він далше, — коли
мій господар поїхав у сусіднє місто, я вийшов
з хати, побіг на торг, купив одяг татарського
воїна і вибрався в дорогу, до рідної хати. В
степу я зустрів оцю валку татар з молодим
Темуджином на чолі, сподобав собі його
і рішив з ним дістатися додому. Небезпечно
самому мандрувати степом.

Татарин-русич звільнив Дмитра від його
ярма і дав йому їсти і тоді заховав його у
найближчий віз, що був наповнений овечою
вовною, і тихо сказав:

— Мовчи там, навіть як тебе й поранять.

Другого дня татари перешукали ціле побе-
режжя, ліс і табір. Люто лаялися і пхали свої
кинджали у вози. Вони сильно поранили
Дмитра у праву ногу, але він сидів тихо, не
дав про себе знати.

Вечором він витягнув Дмитра з воза, пе-
рев'язав йому рану, дав татарський одяг і їсти
на дорогу.

— На, одягни його, він завеликий на тебе,
але... Ось лук і дві стріли, повинно вистачити,
поки знайдеш рідних. У тебе ж недалеко мама,
брат, сестри, ти їм потрібний.

Дмитро, ну, правдивий татарин, встав, подякував і подався до заднього входу юрти. Татарин-русич знову обізвався.

— Там коло річки, де ти вчора ховався, є кінь для тебе. Перепливи чим скоріше річку і не гайся. — А тоді додав: — Візьми оцей медальйон. Він тебе буде берегти і принесе тобі щастя, так як мені приніс. Мені дала його молода жінка-невільниця. Люди з її села вислали купця, щоб її знайшов і викупив з неволі. Вона вже мабуть з тим купцем і мандрує додому.

— А ви? Ви ж ще не на волі? — запитав Дмитро.

— Так, це правда, я ще не на волі, але вже на рідній землі... Втекти тут легко, я не прикований. — І він дав Дмитрові у руку медальйон, а тоді вивів його із шатра.

Дмитро тихенько дістався до річки. Знайшов осідланого коня, перебрів річку на другий берег і легко зідхнув.

Після чотирьох днів він знайшов матір, братів і сестер.

— А де ж бабуня?

— Вбили. Як побачили, що втікає, пустили стрілу, — сумно сказала мати зі сльозами в очах. — Що ж нам тепер робити? Лишитися тут, чи перебратися на сусідні хутори? Може там не було татарів? Легше проживемо з іншими.

— Лишимося тут, мамо, — відповів Дмитро рішуче. Інакше ж нас тато не знайде, як

повернеться додому. Відбудуємо знищене!
Ось я маю коня. А ви, бачу, знайшли корову
та вівцю. І кури є. Молоко, сир, яйця.. Що ж
нам більше треба? Вже якось дамо собі раду.

Темуджин

БОГДАР

Частина I

Богдар тягнув за собою мішок і важко дихав. Це вже десятий, а скільки ще до вечері треба повиносити. І всі вони важкі й смердючі... А висипають їх аж на самому кінці міста. І отак тягни через ціле місто, день за днем, рік за роком. А попробуй не закінчити роботу, попробуй тільки... Господар буде бити, не пощадить і їсти не дасть. Ось сусідський хлопець, його друг, так загинув. Господар бив його і добив!

Богдар спинився, поправив шапку, витер брудною рукою піт з чола і задивився на кораблі.

Він любив це місце, бо звідси видно море і синє небо і багато кораблів. Великих і малих. Він не раз чув, як невільники втікали від своїх хазяїв. Ховалися в місті, а потім, як їм вдавалося, вкрадалися на корабель, перепливали море «на чорно» і так опинялися вдома в Україні. Але це рідко кому вдавалося. Частіше

Їх виловлювали, жорстоко карали, або повертали назад господареві (а той міг їх бити навіть до смерти), або продавали іншим господарям, як непоправних невільників. Звичайно, інші, нові господарі, їх теж били, — щоб провчити!

Богдар пройшов вулицею, що вела прямо до пристані. Він не любив довгої дороги через місто. Почувався, як волоцюга. Хто проходив біля нього, кривився й обов'язково втікав на другий бік вулиці, бо крутило йому в носі. Продавці кричали на нього, не дозволяли йому підходити близько до своїх товарів. А діти?.. Діти (малі турченята) просто таки били його.

Ніхто, ніхто не хотів нічого мати до діла з малим обдертим та сумним хлопцем, що вічно носив тяжкі смердючі мішки на своїх слабеньких плечах. «Ніхто мене не любить, ніхто не хоче й словом перекинутися зі мною», — роздумував він і сумно сунувся вулицями великого турецького міста.

Він щойно недавно став посмітюхом. Старші за нього вже мали мозолі на руках і ногах, бо ходили босі. Вони гордилися тим; значить, вони, вже майстри свого діла, знають, що і як робити. Але вони були такі тонкі, як патички і, хоч були молоді, але ходили зовсім згорблені в три дуги, мабуть від того, що без відпочинку роками носили тягарі. А декотрі починали кашляти кров'ю і вмирили ще зовсім молодими. «Ні, він не хоче ціле своє життя тягати тяжкі смердючі мішки!» — вже в сотий раз повторяв собі Богдар.

Він не пам'ятав своєї мами. Люди казали, що вона померла, коли він народився. Перед

смертю просила, щоб його назвали БОГДАРОМ. «Хай буде по батькові», — прошепотіла й не стало її.

Богдара виховувала стара-престара жінка. У неї було ще дев'ятеро таких як він — і всі безбатченки. Жінка говорила мовою матері.

— А де ж мій тато? — запитав Богдар одного разу стареньку жінку.

— Твій тато? Він був сильний і здоровий, тому його продали на галеру. Це тяжка робота. Невільники, приковані до палуби корабля, мусять веслувати день і ніч. Наглядачі не дозволяють їм навіть випрямитися, б'ють по спинах немилосердно. Невільники гинуть, як мухи... - і вона сумовито похитала головою.

І так Богдар ріс самотнім. Ніхто ним не цікавився, ніхто ним не журився, ніхто його не жалів. Сам навчився розмовляти по-турецькому, а по-рідному від старої жінки. Коли ж прийшов час працювати, наглядач приділив його до відділу сміттярів.

— Ти сильний і здоровий, довше витримаєш, як інші, — процідив він злісно крізь зуби. — А то мені вже надоїло все нових та нових сміттярів купувати. Слабі всі, не витримують...

«А як же мені назватися по батькові?» — дуже часто роздумував Богдар. Він запитав старої жінки, але вона не знала, як називався його батько.

— То не важно, сину, тут ти Богдар. І помреш тільки Богдаром, повір.

— А все ж таки, — і Богдар щодня як ішов вже знаною йому дорогою з тяжкими

мішками, роздумував про своє ім'я.

Одного дня він забувся, де він є і почав голосно розмовляти сам з собою: «Степчук? — Ні. Прокопець? — Ні, ні, не добре...

Хлопці-сміттярі (теж з України) почули його і почали сміятися.

— От вигдав! Ніяк інакше ти не будеш називатися, тільки Богдар-сміттяр! Розумієш? Сміттяр-Богдар! Богдар-сміттяр! Бо це ж твоє заняття. Всі ми з України — невільники. Така наша доля. Пощо тобі інше ім'я?

Богдар не відповів нічого і від того часу мовчав. Але роздумувати не переставав. «Ім'я треба мати. Не можна бути без імени. А сміттярем? Ні, я не залишуся ціле життя сміттярем!

Богдар жив за хатою наглядача з іншими сміттярами, при кінці дороги, майже над самою водою. Часто він ночами не спав, прислухався до глухих гудків кораблів, до шуму води, і думав, як би то йому втекти. «Якщо мені вдасться, то зразу побіжу до пристані. Непомітно залізу на корабель і покажуся аж тоді, коли корабель буде вже далеко від пристані. Капітан не захоче повертатися тільки задля мене. Так, втекти — це єдиний порятунок. Я мушу втекти!».

Богдар так сильно задумався, що навіть не зауважив групу хлопців-турків його віку, а може молодших, що йшли за ним. Та коли почув підозрілий свист, його серце тривожно забилося. Він прискорив хід у надії, що втече від них, але страх далі закрадався: поб'ють, можуть навіть убити. Вони часто так роблять, їх за це

навіть не карають, бо ми тільки невільники з чужої країни.

Та було вже запізно. Один із турків підняв камінь і за секунду Богдар відчув гострий біль у правому плечі. Він аж похитнувся від несподіванки. Біль викликав у нього злість. Богдар обернувся і кинув тяжкий мішок просто на хлопців. Це на хвилину викликало замішання серед них і йому вдалося відбігти від них досить далеко. Та хлопці були здорові й швидкі, вони його наздогнали і в їх очах він з жахом побачив повно ненависти й жорстокости. Він відбивався, як тільки міг, але удари сипалися з усіх боків на голову, на плечі. Богдар не витримав, повалився на хідник і знепритомнів.

Турки зареготали злісно, задиркувато називаючи його поганими словами, і зникли з галасом.

Богдар застогнав і перекинувся на спину. Він довго так лежав без пам'яті. Його очі були затуманені, думка не працювала. Коли він нарешті прийшов до себе, йому вдалося підлізти під якусь хату і він, з тяжкою бідою, сів на сходи. В цій хвилині відкрилися двері і хтось ніжно доторкнувся до його плеча.

— Ти дуже побитий? — запитав жіночий голос.

Богдар широко відкрив опухлі від ударів очі і ніби в тумані побачив стареньку жінку в довгій спідниці і полинялій вишитій сорочці. «Це мама!» — майнула думка. А «мама» вже схилилася над ним, відсунула липке закривавлене волосся з чола і зникла в хаті. За хвилину

вийшла і сказала:

— Та ти ж той сміттяр, що тут біля нас ходить щодня. Випий ось цього напитку, зразу покращає. — І вона подала Богдарові мале горня.

Великими ковтками Богдар пив приємний холодний напиток і сила поверталася до нього на очах.

— Дякую, — сказав він. — Мені вже мабуть треба йти, - і він почав помалу підніматись.

Старенька жінка підійшла до нього і втиснула йому в руку маленький медальйон.

— Візьми, це небагато, бо я на чужині і нічого іншого не маю. Ховай його від небажаних очей і бережи. Мене забрали в ясир молодю. Залишила я там доню та свого чоловіка. Цей медальйон і віра охороняли мене від знущань ворогів і допомогли знайти добрих людей, що мене невдовзі приведуть додому. Вони й тобі допоможуть, — і зникла за дверима.

Богдар міцно стиснув медальйон і сльоза скотилася по його брудній щоці. Це ж уперше хтось його погладив, так гарно з ним поговорив, щось йому дав. Він витер рукою сльозу і пошкандибав вниз вулицею, ледь-ледь тягнучи за собою ноги. Він і сам не знав, що йде в напрямі пристані, до кораблів, а не до хати свого хазяїна.

Перед тим як перейти вулицю він став, занепокоєно оглядаючись, чи часом хтось не слідкує за ним. Тоді поспробував побігти, проскочити головною вулицею і трохи не впав, завертаючи в малий провулок, що вів просто

до води. Щасливо пройшов біля крамниць з рибою, біля купи якихсь зв'язаних шнурів, рибальських сіток. І раптом перед ним відкрилися двері моряцької їдальні. Юрба моряків-турків галасливо висипала на дорогу, просто на Богдара.

— А дивіться, хто нам показався! — закричали вони одноголосно. Вони були розбурхані і страх як хотіли познущатися з когось.

— Та це ж сміттяр! Давайте кинемо його у воду! — перебивали вони один одного.

Богдар остовпів і намагався сховати від них своє побите лице. Та йому це не вдалося.

— У воду з ним! Хай помиється, він такий бру-у-удний. Ха-ха-ха! — реготали всі разом.

Богдар ще більше перелякався. Він же не вміє плавати! Що ж то буде? Пропав він, пропав. Напевне втопиться.

А моряки вже обступили його, вже й за сорочку хватають.

— Залишіть бідну дитину, друзі. Хіба не бачите, який він побитий? мізерний, нещасний? — озвався молодий моряк, що вийшов в цій хвилині з їдальні.

І, на диво, моряки залишили Богдара і з реготом пішли своєю дорогою, весело перегукуючись.

Богдар з полегшою зідхнув, перейшов вулицю і сховався під док. Сів змучений, схилив поранену голову на коліна і з жалю застогнав: «Ти не маєш нікого на світі, ти зовсім сам». Та за хвилину жаль до самого себе перейшов і очі його вже дивилися на великий корабель, прив'язаний до стовпа, якраз там, де він сидів.

Це вперше він так близько до корабля, до моря. Богдар витер ніс, що й досі ще трохи кривавив і пригадав, що у нього в руках є маленький медальйон. Він відкрив долоню і подивився на нього. Стара жінка сказала, що він щастя приносить, а мені зараз треба багато, дуже багато щастя.

І хоч сльози тепер вже просто лилися, Богдар почав розглядатися. Він біля моря, біля корабля, він...

Частина II

Вилізти на корабель було зовсім легко. Ніхто його й не зауважив. На палубі теж нікого не було. «Мабуть вийшли в місто, — роздумував Богдар, — тим краще для мене».

Він зняв подерті черевики, сховав їх під сорочку, а тоді побіг босоніж, без зайвого шуму, через палубу в темний отвір, який був з другого боку корабля. Обережно заглянув у середину. Запах м'яса чи юшки приємно залоскотав ніздрі. Богдар відчув, що він голодний, дуже голодний. В кухні не було ні душі, і Богдар набрався відваги. На підлозі коло печі стояв великий котел, на самому дні якого було трохи проса та бараболі (а може то було щось інше? Він добре не розібрав). Так багато їжі йому ще не доводилося бачити. Він просто став і здивовано дивився на котел. Богдар перекинувся через край котла і обома руками набрав пригорщею смачної страви.

Тільки він закінчив їсти і виліз на палубу, як почув кроки. Перелякано розглянувся. Недалеко висіли два човни. Не довго думаючи, він вскочив в найближчий і тісно-тісно притулився до його дна. Зі страху навіть не дихав. Та кроки за хвилину стихли і він з полегшою зідхнув. Тоді скрутився калачиком і заснув.

Як довго він спав — і сам не знав, але коли прокинувся, навколо була темна, мов чорний оксамит, ніч. Корабель ритмічно похитувався, а місяць ясно світив над сріблястою водою. Куди не поглянеш — всюди вода, вода й вода. Дерева, хати, мостик, яким Богдар переходив на корабель, десь зникли.

— Пливемо! Пливемо! — майже крикнув Богдар радісно. — Вже мене не повернуть моєму хазяїнові! Вже не буду носити тяжких мішків! Не буду нюхати смороду сміття.

Просто під ним проходили моряки і їх розмова ясно долітала до його вух.

— Погана буря надходить.

— Надіюся, що ми її якось оминемо.

— В цій частині море дуже бурхливе.

— Нічого, галерники будуть гребти, а наглядчі їм не дадуть відпочивати, щоб якнайшвидше переплисти небезпеку.

«Це мабуть мова про тих, що там внизу приковані до корабля. Може там десь і мій батько? — подумав Богдар. — Ох, як би його хотів побачити! Завтра загляну туди, може знайду його. Але як? Я ж його зовсім не знаю, навіть ніколи не бачив...»

Голоси віддалилися, знову стало тихо і Богдар заснув. Коли прокинувся, голод так

йому дошкуляв, що він, довго не думаючи, зовсім необережно вискочив з човна і зразу попрямував до кухні. Щойно раз зачерпнув рукою, витягнувши кусок риби з картоплею, як на сходах з'явилися чийсь ноги. Богдар миттю відскочив від котла, розглянувся по кімнаті, але, не знайшовши сховку, рішив вибігти сходами вгору, попри ноги. Може вдасться втекти. Та той, що стояв на сходах, міцною рукою зляпав Богдара за слабеньке плече.

— Ось хто краде мою їжу! Злодія маємо на кораблі!

— Я, я... — хотів боронитися Богдар, та кухар не дав йому сказати ні слова.

— Ходім до капітана, там будеш говорити, — строго сказав він Богдарові.

Виявилось, що капітан ще спав. Прийшлося Богдарові лягати на брудні мішки в магазині, ще й двері за ним замкнулися. «Що ж тепер буде? Назад, правда, вже не повернуться — задалеко; але... але продати можуть!» — так він, журячись, знову заснув.

Розбудив його шалений тріскіт, гуркіт, скрипіння, хижацьке завивання вітру та немилосердні удари хвиль моря об стіни корабля. Кораблем кидало, як маленьким човником.

«Буря! — подумав Богдар. — А мене замкнули. Загину і ніхто не буде знати, як корабель потоне».

Та в цій хвилині двері відчинилися, хитаючись зайшов кухар, безцеремонно взяв Богдара за руку й потягнув наверх, на палубу.

— Треба твоєї помочі. Як тебе звати? — і,

не чекаючи відповіді, продовжував: — Буря серйозна, всі руки придадуться, навіть твої.

Частина III

Чорні тіні поволі мінялися на сиві, менш похмурі. А на окраїні моря, там де звичайно сходить сонце, м'яке рожеве сяйво заливало небо, воду, грайливо перескакувало з хвильки на хвильку, аж доторкнулося палуби корабля — галери.

Корабель ще сильно похитувався, гойдався, але хвилі його вже не били, не переливалися через поруччя. Чорне море то підіймалося, то падало, ніби йому тяжко дихалося після важкої боротьби з бурею. З-під палуби доносилися крики та зойки невільників. Моряки дуже пильно поправляли і натягали розірвані і пошкоджені вчорашньою бурею шнури та вітрила.

І ось вже майже на очах корабель випрямився, поплив швидше.

Богдар стояв, тримаючись міцно за поруччя і з захопленням дивився на роботу моряків. Після бурі його вже не замкнули в магазин, навіть Істи дали.

«От мені б таку працю!» — думав він сумно. Та ба! Хто знає, що з ним зроблять, коли припливуть до Істамбулу.

Повітря було чисте, майже прозоре, тільки любоватися, і Богдар почув раптом розмову капітана з першим боцманом.

— Ну, найгірше ми вже перейшли. Завтра

будемо в Істамбулі, заберемо товар, а тоді — в Каффу. За тиждень там буде великий торг. Заробимо гроші.

«Мене продадуть», — подумав Богдар, мимоволі ховаючи руки в кишені, бо ранок був холоднуватий. Його пальці доторкнулися до медальйона і він витягнув його. — «А може, може...» — і він міцно його стиснув. В цій хвилині до нього підійшов боцман.

— Хлопче, — сказав він якимось дивно, — капітан хоче з тобою говорити.

Богдар, не кажучи ні слова, пішов за боцманом, ледь-ледь пересовуючи ноги. Він не пам'ятав, як вони пішли сходами вниз, як відкрилися двері до капітанської каюти. Капітан сидів за величезним столом, дуже змучений після неспокійної нічної бурі. Він поважно подивився на Богдара з-під густих брів.

— Як тебе звати? — гримнув він строго.

— Богдар, — відповів хлопчина хрипливим голосом.

— Гм, Богдар — це чуже ім'я. Значить, ти невільник. — Капітан кахикнув три рази. — Богдаре, ти знаєш, що як тебе зовлять, ти будеш покараний?! Але боцман сказав, що ти вчора під час бурі заліпив діру в нашому кораблі. І то добре заліпив, бо вода ще й досі не затікає.

— Так, заліпив, — відповів Богдар ледве чутно.

Капітан встав, підійшов до вікна, відхилив занавіску і подивився на море.

— Чому ти хочеш їхати в Істамбул? Втікаєш від свого хазяїна?

Хлопець мовчав, не відповідав.

Тоді капітан строго заявив:

— Я мав би тебе відіслати в Каффу. Ти порушив неписаний закон. Коли тебе продано, ти не маєш права лишити свого господаря. Навіки ти його, хібащо помреш або він тебе продасть комусь іншому.

Богдар притакнув і опустив голову. Капітан повернувся до стола.

— Чи є у тебе десь рідня?

— Ні, — похитав головою Богдар.

Капітан сів і почав стукати пальцями правої руки по столі.

— В Каффі є таке місце, куди віддають таких, як ти. Їх перевишколюють, б'ють, морять голодом, а тоді продають іншому хазяєві.

Богдар почав трястися.

— Ні, ні! — закричав він. А тоді швидко, майже благаючи, — Залишіть мене тут, на кораблі. Прошу! Не пошкодуйте!

— Залишити на кораблі? Тут? Таж ти ще замалий, заслабий! До чого ти придатний? — закричав капітан сердито. — І взагалі, нащо нам таких, що втікають? Ти й від нас утечеш!..

— Ні, ні, ні! — запротестував знову Богдар.

Тоді озвався боцман:

— Капітане, — сказав він, — я спостерігав за цим хлопцем минулої ночі під час бурі. Він робив все те, що й ми робили. І сьогодні він допомагав морякам. Я думаю, що нам вдасться зробити з нього правдивого моряка.

Тут вже й Богдар набрався відваги.

— Капітане, я полюбив море, — сказав він.

Брови капітана піднялися високо вгору від несподіванки.

— Ти полюбив море? Після вчорашньої бурі?

— Так, полюбив.— сказав Богдар переконаливо.

Капітан закинув голову далеко назад і засміявся голосно.

— Ну, це вже просто неймовірно! — Тоді повернувся до боцмана: — Ти казав, що він учора й сьогодні працював з вами. Дуже пильно й уважно. Бери його під свою опіку, може з нього будуть ще люди. Попробуємо!

Раннім ранком наступного дня галера заплила в пристань. Істамбул! З-поза краєчка моря поволі викочувалося сонце, мов червона, гаряча куля з великої полум'яної печі. Місто пробуджувалося зі спокійного сну. Над кораблем кружляли пискливі, настирливі чайки.

— Буде душно, — говорили моряки.

Вода була така спокійна, що здавалося, немов корабель просто ховзається по її поверхні.

Богдар та боцман стояли біля поруччя і дивилися на силу-силенну кораблів, що входили і відходили з затоки.

— Якщо ти хочеш бути членом нашої корабельної залоги, то перше всього треба змінити твій одяг.

— Спасибі, я буду радий, якщо дістану новий одяг.

— А як тебе звати? — запитав перший боцман.

Богдар опустив голову. Мовчав.

— Ти не знаєш?

Хлопчина похитав головою, майже плачучи. Він трохи завагався, а тоді повернувся до боцмана й сказав:

— Чи можу я називатися так, як ви?

Боцман від здивування і такого несподіваного прохання аж рота відкрив.

— Гм-м-м... Певно, певно, що так, — нарешті відповів він.

— Отож я буду називатися Байтур. Будуть мене колись називати... капітан Богдар Байтур!

Боцман засміявся, пригорнув хлопця до себе й сказав:

— Добре, нехай буде — капітан Богдар Байтур.

Богдар засунув руку в кишеню. «Старенька жінка правду сказала. Бо що мені більше треба? Маю ім'я, маю друга — першого боцмана, маю працю на улюбленому морі, маю волю! Прийде час, може й до рідного села дістануся.

Частина IV

Істамбул був завжди дуже рухливим містом, а цього гарячого серпневого ранку його вулиці й пристань були засипані людьми, немов мурашками.

Корабель — маленька шкуна — був чисто помальований і легко похитуючись виблискував на сонці. Він закінчив свою подорож по

Чорному морі і тепер причалив поблизу середини міста. Ще день-два і він виїде до Каффи.

Невільники, під строгим наглядом яничарів, почали грузити товар. Оподалік помалу рухалася лава нових бранців. Їх щойно привезли з України і сусідніх країн, і вони, вимучені та голодні, як отара овець, чекали на транспорт до Каффи. Там їх розкуплять багаті турки й греки і вони навіки стануть невільниками.

Капітан Байтур стояв біля поруччя і сумовито дивився на рух у пристані. Його думки літали далеко. Ось він уже кілька років є капітаном цього гарного судна. Його дитяча мрія бути моряком і мати свій власний корабель сповнилася. Перший боцман його добре вивчив і навіть грошей позичив, щоб він купив собі судно. Але все ж таки його кудись тягнуло... По другому боці моря, звідки привозять бранців, є інший край. Йому казали, що це край, звідки походять його батьки. Туди йому й хотілося б поїхати.

Раптом обличчя капітана скривилося. Наглядач-яничар сильно вдарив по плечах старшого віком невільника, бо він працював «завільно», і той впав. Капітан швидким кроком зійшов з палуби, підняв невільника і сказав, строго глянувши на наглядача:

— І не соромно тобі? Та це ж уже старша людина.

Але той байдуже відвернувся, ніби капітана тут і не було.

— Невільництво — це найгірша доля людини на світі, — сказав капітан своєму пер-

шому боцманові, що якраз проходив мимо.

— Так, капітане. А оцей наглядач чи не з тих найменш милосердних, — відповів боцман.

Капітан Богдар Байтур подивився понад голови невільників та бранців на великий дім багача-турка, що перепродував бранців та торгував невільниками. Дім був увесь білий і яснів на сонці. Білі колони та широка веранда додавали будинкові пишноти. Капітан Байтур ще ніколи не був у цьому будинку, навіть не знав, як виглядає багач-турок. Він був тільки капітаном малого судна, що розвозив різні істинні товари з одного міста до іншого. Бранців та невільників капітан не возив. Господар багатого турка був одним з його багатьох клієнтів. Він йому добре платив за перевіз товарів.

«Пройдуся трохи, — вирішив капітан і подався вздовж берега, що тягнувся поруч білої палати. Скільки чудових, незнаних йому квітів, скільки водограїв, озерець! Які дивовижні дерева! Капітан зупинився. «Ось піду туди», — і капітан подивився в напрямі малої хатки, біля якої було багато людей. Але до гурту людей не дійшов. За квітучим кущем, може два кроки від нього, почув гірке ридання. Капітан Богдар відсунув гиляку й придивився ближче. На землі лежав малий хлопець у вишиваній сорочці, подертій спереду, та широчезних штанах (мабуть татових, бо завеликих на нього). Сам він був тоненький, як паточок, простоволосий і босий. Він не бачив і не чув, як капітан Богдар підійшов, бо голосно схлипував, аж поки той легко не доторкнувся до нього рукою. Хлопча підскочив, як поранена пташка і напевно

був би втік, якби капітан не схватив його за руку.

— Куди ти, хлопче, куди? Я тобі не зроблю нічого злого. Чого ти так гірко плачеш: живіт болить чи господар тебе побив?

Ласкавий голос капітана ніби заспокоїв хлопця. Крім того, капітан, хоч і був в турецькому одязі, та зовсім не виглядав суворо й жорстоко і говорив його мовою.

Страх помалу зник з брудного обличчя хлопця. Він витер рукавом сльози і заперечливо похитав головою на капітанові питання. Сумні блакитні очі вперше подивилися на капітана.

— Що ж тоді тобі бракує? — настоював капітан. Я не можу нічого гіршого придумати у цьому світі невільництва, як болі живота чи биття наглядача.

Хлопчина нічого не відповів, тільки повернувся в напрямі корабля. Його очі знову наповнились сльозами.

— Чи ти часом не думаєш втікати, хлопче? — знову запитав капітан, цим разом чомусь по-турецьки, виразно вимовляючи кожне слово.

— Ні, капітане, — обізвався голос з-за кущів. Ярема не думає тікати. Йому нема куди.

Капітан повернувся за голосом і побачив високого, товстого євнуха.

— Він залишиться тут зі мною. Я маю наказ від мого хазяїна виховати з нього турецького пажа.

— Ходи, перестань плакати, твій плач тобі й так нічого не допоможе. Тебе чекає багато

роботи і господар розсердиться, що ти лінюєш... Перестань, перестань! — І євнух сильно потряс хлопця за плече. — Ти ж не будеш сам, будеш зі мною, в моїй хаті.

Хлопець підняв голову, ще раз подивився повними сліз очима на пристань, на кораблі і пішов за євнухом.

Капітан Байтур підбіг до них і запитав євнуха:

— Скажи мені, чому хлопчина нещасливий, чому плаче?

Євнух на хвилину застиг на місці, ніби роздумував чи говорити взагалі з чужинецем. А тоді його зір помандрував до пристані, до кораблів і він сумно-сумно, ледь чутно сказав:

— Сьогодні наш господар продав його батька й матір за великі гроші торговцеві невільниками. Щойно недавно торговець відвів їх на корабель, повезе в Каффу продавати. Але він не потребував малого хлопця, отож він залишився тут без батьків. Мабуть він їх більше й не побачить.

Хлопчина, ніби зрозумів слова євнуха, знову скривився і почав гірко плакати.

— Ну, мале, годі! Пішли! — озвався знову євнух з теплотою.

У капітана Богдара раптом боляче стиснулося серце. Це не так легко, коли твоїх батьків, тих, що ти найбільше любиш, забирають від тебе і ти їх більше не побачиш! Це може гірше, ніж батько чи мати нагло померли б.

І капітан Богдар пригадав собі, як він був сам, як мучився без батьків, як носив тяжкі мішки... Він засунув руку в кишеню. Його паль-

ці легко доторкнулися до медальйона, що мандрував з ним по світі всі ці роки — від першого дня, коли він його дістав від старої жінки. Він все його міцно стискав, коли був у небезпеці, або щось його мучило.

— Ходи-но сюди, хлопче. Як тебе звать?
— І, не чекаючи відповіді, продовжував: — Я знаю, що значить бути без батьків. У мене теж забрали батька, а мати померла. Я її навіть не пам'ятаю. Тяжко мені було, але добра старенька жінка дала мені цей медальйон. Він мені приніс щастя, тому я його називаю щасливим.

Він помаленьку витягнув медальйон і показав його хлопцеві.

Тепер він буде твій. — І капітан усміхнувся. Тоді вложив його в руку хлопчини і затиснув маленькі пальчики навколо нього. — Носи його з собою всюди, може й тобі він принесе щастя. Може й тобі вдасться повернутися додому?..

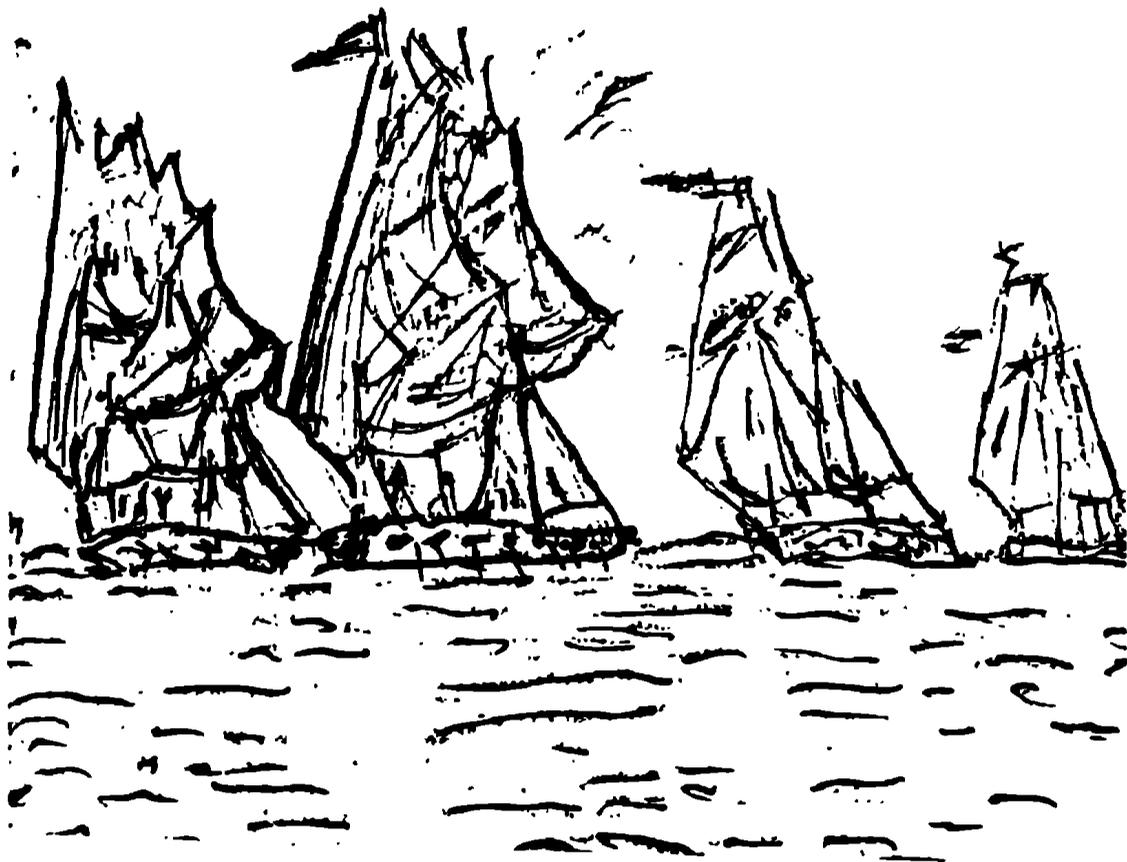
Хлопчина не сказав ні слова, навіть «спасибі». Але той блиск надії, що показався в його блакитних очах, був для капітана важливішим за всі слова подяки.

Капітан довго дивився вслід за хлопчиком, що відходив, тримаючись за руку евнуха. Тоді обернувся і попрямував до свого корабляшкуні.

«Сумно буде без медальйона, ось вже кишеня здається порожньою, але якось стало радісно й легко на серці».

Він прискорив ходу і на повні груди засивстав мелодію — рідну і єдину, що він знав

ще з дитинства, що він її навчився від старої жінки з України і так дуже любив. Він продасть свій корабель-шкуну і ще цього року поїде додому, в Україну.

АНДРІЙ

Андрій легко відіхнув. Вже тільки ліс та річку пройти і він буде вдома.

Там напевно чекає на нього зажурена мати, батько і наречена Оксана. Обіцяв повернутись на Великдень, а тут вже за тиждень Петра й Павла.

Майже рік минув, як він поїхав у Київ. Майже рік минув, як востаннє розмовляв з Оксаною. Цієї осені вони поберуться і тоді все зміниться. Візьметься за господарку, перестане їздити. З задуми його збудив спів соловейка. «О, треба поспішати, ніч надходить», — подумав Андрій.

Минув ліс, дійшов до річки. Але що це? По тому боці річки не видно хат. Андрій оглянувся. «Може я заблудив? Може дорогу забув? Ні, правильно. Але хат таки нема! І вечірних дзвонів не чути. І якось тихо, пусто. Та ні, над річкою хтось стоїть. Підійшов до річки. Там, з другого боку, мале хлоп'я кидало камінці у воду. Андрій зложив долоні у формі трубки й крикнув голосно:

— Агов, малий козаче, чи це Шепетилівка?
Хлопець від несподіванки аж підскочив, а тоді крикнув:

— Так! А хто ви будете?

— Андрій.

— Андрій?

— Так, внук діда Яреми, син господаря Петра.

— О! А тут, Андрію, турки були. Все село спалили, худобу й людей забрали. Я пас вівці ген там під ліском, то мене й не побачили.

Защеміло серце Андрія від злого передчуття: «Забрали батьків, забрали її! Боже!»

Андрій швидко перебрів річку й побіг до хати. Та ні батьківської, ні інших хат не було. Тільки чорне попелище сліпуче блистіло під червоними проміннями заходячого сонця.

Розглянувся. Там, недалеко згарища, біля хати хтось сидить під деревом. Придивився. Та це ж батько!

— Тату! О, тату! — крикнув у розпуці Андрій і вмить опинившись біля батька, міцно його обняв. — А де ж мама, Оксана?

— Маму вбили, тому що вона боронила нашу хату, щоб не запалили її.

— А Оксана?

— Оксана прибігла до нас, але її піймали, зв'язали і повели ось в тому напрямі зі всіми іншими.

— Коли, тату? Коли це сталося?

— Місяць тому.

— І ніхто не врятувався? — запитав тихо Андрій.

— Ні, тільки я чудом. Ходив у ліс рубати

дерева на твою з Оксаною хату, та ще малий хлопець літ десяти. Батьків забрали, сиротою остався. Осип. Він там десь над річкою.

— Я його зустрічав, знаю. Що ж нам робити, тату?

— На Січ, сину, на Січ. Я зразу хотів туди піти, та вирішив на тебе почекати. Підемо разом. І Осипа заберемо. Не лишатися ж йому тут самому. Дитина ж ще. А там у кухні пригодиться.

Недовго й збиралися. Подивилися на руїни хат, на почорнілі дерева, перехрестилися й вибралися в дорогу.

НА СІЧІ

За декілька днів добралися до Січі. Завели їх до гетьмана Петра Сагайдачного. Довго розмовляв з ними гетьман. Розпитував, чи бачили скільки турків, яку зброю мали, які були — старі, молоді? Яничари? Чи знають в якому напрямі вони пішли. Чи великий був їх табір? Чи мали багато здобичі? А тоді сказав:

— Добре, що ви прийшли. Нам потрібно таких, як ви. Ми щойно почали будувати нові човни-чайки. Маємо сорок, а треба принаймні ще сорок, як не більше. Тяжка це праця. Робочі руки ціняться у нас вище ніж золото. Під кінець літа хочемо вибратися на турка. Надоїли вони вже нам своїми безнастанними нападами, паленням сіл; нема від них спокою... Треба з ними розрахуватися, ну і бранців визволити.

Може й в Каффу заглянемо. Хто зна, чи не знайдемо там твою Оксану. — І гетьман тепло усміхнувся до Андрія. — Ходім, приділю вас до куреня, де будете спати й харчуватися. Там вам теж покажуть, де будете працювати.

Пішли. Перед вів гетьман Сагайдачний, за ним ішов батько Андрія Петро, а тоді вже й Андрій. Малий Осип тягнувся останнім. Він був дуже змучений.

Андрій ішов помалу, часто зупинявся, хитав головою.

— Які гарні курені! Які великі! — не витримав він, підбігаючи до гетьмана.

— Так. Козаки самі їх будували з різаного дерева. Тому вони такі гарні з виду. А які просторі всередині! Кількасот людей може в них зміститися, — сказав гетьман Сагайдачний. — А ось і ваш курінь, зайдемо. О, та ми добре попали, наша братія якраз обідає.

Відкрилися широкі двері, запахло рибою, свининою, приголомшило шумом голосів, реготом, брязкотом полумисків, ложок... Під стіною стояли столи, довкола них лавки, на яких сиділи козаки. Посередині, під іконами, багато й гарно оздобленими вишивками, сидів отаман куреня. Перед іконами висіли золотом оббивані, по-мистецьки різьблені свічники й лампи. Кухарі якраз насипали їжу у величезні дерев'яні миски-вагани і ставили на кожний стіл. На столі вже були в глибоких відрах різні напої. На відрах висіли дерев'яні черпаки-михайлики. Кожний наливав собі напій, який хотів і скільки хотів у свій михайлик-горня.

Гетьман Сагайдачний зайшов перший.

Андрій та батько зразу за ним, а тоді вже Осип, обережно, несміло, майже з переляком розглядаючись.

Гетьман перехрестився до ікон, а тоді звернувся до господаря-отамана куреня:

— Отамане, товариство! — і низько вклонився.

— Прошу, пане Гетьмане та панове молодці, сідати, — відклонився отаман куреня і попросив козаків, що сиділи біля нього, посунутися і звільнити місце для прибулих. Гостина продовжувалася.

Поївши добре та напившись солодкавого медового вина та інших напитків, козаки почали жартувати.

— А що ж той малюта? Теж козаком хоче бути? — крикнув хтось з-за сусіднього стола.

— А він дійсно малюта, та ще й русявий, синьоокий, — додав хтось інший.

— Малюта, Малюта! — підхопили всі козаки і радісно зареготали.

— О, вже й охрестили тебе, Осипе, — засміявся гетьман Сагайдачний. Видно, так тебе й зватимуть відтепер. То вже такий звичай на Січі, не обійдеться без того. Всіх перехрещують. Не Осипом будеш зватися відтепер, а Малютою. — А тоді встав і поважно почав: — Спасибі, братчику кухарю та твої помічники, що нагодували нас, козаків! Смачно було. А тепер до діла! Ось ці молоді люди, це останки із знищеного села Шепетилівка. Турки все спалили. Людей повбивали, інших в ясир забрали. З цілого села тільки вони й залишилися. Прийшли до нас на Січ. Хочуть нам помагати,

а як треба, то й на турка стати. Малий хоче в кухні працювати. Їх треба десь примістити. Може тут у вас, браття? — і гетьман розглянувся навколо.

— Ну що ж, нехай! Місця в нас не бракує! — першим озвався отаман.

— Правда! Правда! — підхопили всі інші.

— От і добре! Покажете їм, що далі робити.

Гетьман перехристився, вийшов із-за стола, кинув гріш у малу скриньку, що стояла на краю стола, і попрямував до дверей. Те саме зробили й інші козаки.

Осип-Малюта здивовано запитав свого сусіда:

— А чого ж вони гроші вкидають?

— А це для кухаря. Він за них купує харчі на другий день на базарі.

— То ви не маєте свого господарства — города, худоби? — спитав здивовано Андрій, що прислухався збоку до розмови.

— Ні, немає часу на таке. Ми вишколюємося у військовому ділі, стріляємо, вчимося гребти, будуємо чайки-човни, доглядаємо за зброєю, щоб не іржавіла. Досить з нас! — відповів старший козак із довгими, тісно закрученими, закладеними аж за вуха вусами. — Крім того у нас знаменитий куховар. Він і закупить, і зварить, і подасть! Але гетьман говорив, що ви хочете нам допомогти при будові човнів. Ми зараз починаємо! — і він повів їх на місце праці.

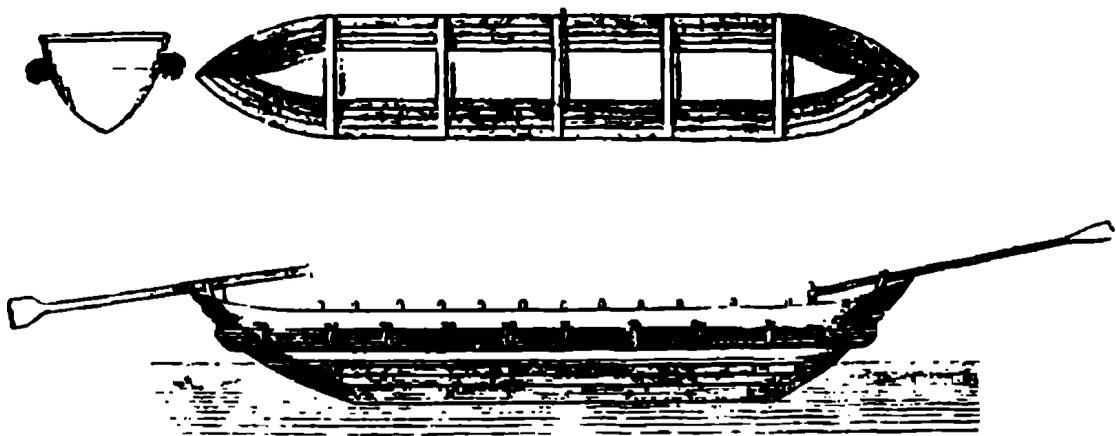
Дні за працею минали хутко. Козаки багато жартували, співали. Навчився й Андрій їхніх

пісень і сам почав жартувати, забуваючи за своє горе.

Навчився він також майстерно стріляти і гребти, навіть проти течії Дніпра, не гірше за родовитого козака. Чайку за чайкою викінчували козаки. Шістдесят козаків бралось до будови однієї чайки. Викінчували її більш-менш за два тижні.

Андрій став майстром цього діла. Він знав, що човен має бути 20 метрів довгий, 3-4 широкий, два з половиною глибокий. І не з усякого дерева видовбують човни. Козаки казали, що найліпший човен з верби або липи, принаймні 15 м. довгий. На ньому прибивають боки-борти з дошок, довжиною від 3.23 до 3.80 метрів, одні на другі, аж поки не досягнуть потрібної величини човна — 20 м. довжини і 3-4 м. ширини. Тоді верх чайки обливають смолою, густою та грубою верствою, щоб вода не проходила через щілини між дошками. На зовнішній частині човна прив'язують навколо в'язанки очерету. В'язанки звичайно грубі, ну, як велика бочка, і їх треба міцно й щільно попритискати до себе й до чайки та прив'язати липовою або черешневою корою, так званою вужівкою. Це робиться для того, щоб човен не перехилявся на боки, коли пливе бурхливим морем і не перевертався, коли хвиля його заливає.

Середина човна без помосту, але поділена поперечними дошками на перегородки. Ще до кожного човна добудовано дві керми: по обох кінцях човна, щоб легко було міняти напрям і плисти в обі сторони без того, щоб обертати

Козацький човен. Вид згори, а побіч — в перекрою. Внизу — вид човна збоку. На ньому видно грубі в'язанки очерету, що охороняють човен від перевернення. (На основі Боплена, з «Історії» Яворницького).

човен. Декілька козаків підготовляли ще весла, щогли та вітрила з грубого полотна. Кожна чайка по обох боках мала від 10 до 15 весел, а часом навіть більше. Щоглу і вітрило ставили посередині чайки. А коли їх не вживали, то клали на дно човна.

Коли вже закінчили з чайками, гетьман Сагайдачний скликав їх на площу перед куренями на велику раду. Мов у вулику загулс, зашуміло, коли з-за куреня з'явився гетьман.

- Мабуть все готове...
- Мабуть вибираємося в похід...
- Пора вже, пора! Вже осінь надходить,
- голосно міркували козаки.

В міжчасі гетьман вийшов на підвищення й підняв руку. Всі затихли.

— Отамани! Козацька старшино! Браття! Все запорозьке товариство! Наша підготовка майже доходить до кінця. Чайок та весел маємо досить, зброя в повному порядку. Та й вишкіл несогірше проходить. Нам пора би вже

в дорогу вирушати, але... — і гетьман Сагайдачний зробив довгу перерву, розглядаючись уважно по рухливому морі козацьких голів з оселедцями. — Але нас чекають міста турецькі з високими недоступними стінами-фортецями, над самим морем — Синоп, Істамбул, Каффа. А на тих стінах повно яничарів зі списами та гарячою смолою. Там... Так, хитрощами треба нам дістатися до міста. Несподівано наскочити, непомітно пройти повз турецькі галери і так через місто пробратися у фортецю. А для цього потрібні підводні чайки-човни. Їх ми не маємо, не встигли збудувати. Матеріал вже лежить на березі, тільки руки приложити. Ось Юхим Залізник знає, як до того діла братися; не одну підводну чайку він вже збудував. Ну як, згідні, запорозьке товариство, щоб ми всі взялися до праці? Нам треба принаймні 30 підводних човнів.

— Згідні! Згідні! — заgrimіло, загуло на площі.

І знову поділилися козаки на групи, і знову закипіла праця. Одні доставляли дерево, другі різали, допасовували, складали колоди. А ще інші підготовляли поміст, отвори для веслування, весла, пісок.

Андрій з дива не міг вийти. І хоч йому припало вимірювати та різати дерево, він встигав бігати від групи до групи, щоб самому побачити, як будують підводні човни-чайки. У своїх човнах козаки видовбували стовбур дерева, як для звичайної чайки. Тоді робили подвійне дно зі стулками (тісно стулені і зв'язані один до одного дерева) і поміст.

Козацький підводний човен.

Пізніше, коли підводний човен вже був готовий і спущений на воду, вони насипали на спідне дно човна пісок і човен поринав глибоко у воду. А щоб всередину човна, де під час подорожі були сховані козаки, діставалося повітря, в поміст вставляли видовбану колоду (подібну на трубу чи комин). Ця колода була досить широка, так що вартовий міг туди залізти і через дірки, вирізані з усіх боків колоди, розглядатися по морі, чи не чигає яка небезпека. Всі отвори звичайно закривалися шкірою, щоб не натікала вода. Коли ж підводний човен хотів виплисти на поверхню моря, козаки відчиняли стулки і пісок висипався.

Поміст так само можна було підняти (розкриваючи стулки на два боки) і тоді козаки пили ніби в звичайній чайці.

Тривало недовго, як всі підводні човничайки стояли готові до походу на березі Дніпра.

У ПОХІД, У ПОХІДІ

Одного гарячого серпневого дня гетьман Сагайдачний дав наказ збиратися. По всій довколишній Україні вислано гінців (молодих хлопців), щоб скликали козаків на Січ.

Невдовзі зі всіх сторін посунули на Січ ті, що хотіли йти на турка. Приходили вони вповні озброєні, кожний з двома рушницями, шаблею, з шістьма фунтами пороху, олова та набоями до рушниць.

Як вже їх зібралося десь п'ять чи шість тисяч, отамани куренів приділили їх до човнів, але тільки тих, що вміли стріляти та добре гребти. На боки кожної чайки причепили 4-5 малих гармах, запас набоїв та пороху. У передній частині чайки, в заздальгідь споруджені скритки-каюти зложили потрібні запаси харчів, мішки зі сухарями, сушену рибу, пшоно та воду.

Одягом козаки не журилися. Були в сорочках, штанах-шароварах та в поганеньких свитках і, звичайно, кожний мав козацьку шапку, переважно чорну, волохату, з червоним верхом.

Андрія приділили разом з батьком до чайки отамана куреня, де вони спали. В Андрієвій чайці було ще п'ятдесят інших козаків.

— Ваша чайка попливе першою, поруч моєї, — сказав гетьман Сагайдачний, проходячи берегом під час підготовки. — Надіюся,

що ви з татом ще не забули турецької мови. Ваш дід Ярема навчився її в неволі, коли був ще маленькою дитиною. Він мені говорив, що й вас навчив,— обернувся він до Андрія. — Ваше знання цієї мови нам пригодиться.

Не минуло й трьох днів, як все було готове до походу.

— Сьогодні вечором вирушаємо... — пронеслося від куреня до куреня. — Ночі темні, безмісячні. Цього нам і треба.

— А я не поїду? — сумно запитав Осип-Малюта.

— Не журись, Малюто! І на тебе прийде черга, — почали його заспокоювати козаки з його куреня. — Ти ще замалий, навіть шаблі не зможеш тримати.

— А що ж я тут робитиму?

— Будеш варити. Не всі козаки йдуть в похід. Хтось мусить доглядати за Січчю, за куренями, за харчами. Багато молодих козаків ще й вишкіл будуть проходити. Тебе Січ потребує! — озвався отаман куреня, що якраз зайшов.

Над Дніпровими порогами вже смеркалося, і приємна прохолода розлилася над Січчю, коли урочисто задзвонили дзвони й гінці розбіглися по куренях, закликаючи всіх до молитви. Після того, як запорожці спільно помолитися до святої Покрови Пречистої Діви у січовій церкві і попросили її опіки, гетьман Сагайдачний почав давати останні зауваження-пригадки.

— Ну, браття, вістуні принесли нам вістку, що турки звідкілясь дізналися про наш похід і вже на усті Дніпра стоїть декілька галер та військових кораблів. Мабуть думають нас стри-

мати чи розгромити. Та ми їх перехитримо! Виберемося сьогодні. Ніч темна, мусимо плисти близько один біля одного, триматися сусідньої чайки. Гребти без шуму і плисти очеретом. Якщо хтось побачить якусь небезпечку, крикніть тричі наше козацьке «Пугу, пугу, пугу». Турки будуть думати, що це птиця і не зауважать нас. Як почуєте «Пугу, пугу, пугу» з чайки Андрія, зразу ж тихо, без шуму зупиняйтесь і чекайте на дальший наказ. Ні курити, ні співати, а найважливіше — пити горілки не вільно, а то у воду скинемо! Розмовляйте тихо, бо вода підсилює звуки.

За неповних дві години чайки під проводом гетьмана Сагайдачного вже плили із Січі й неслися вниз Дніпром. Їхали дуже хутко, але обережно.

Невдовзі показалося гирло Дніпра і силуети турецької фльоти. Гетьман подав знак і чайки зупинились.

— Тихо сидіти в очеретах, а коли стане зовсім темно, оточити в той самий час всі галери, вилізти на поміст і зразу почати битися шаблями. Турків не забивати. Брати в полон, будуть нам гребти. Бранців розкувати, нагодувати, хай нам помагають в битві, як зможуть.

Опівночі чайки приплили десь на один кілометр від галер і стали на місці, ніби завмерли. Щогли та вітрила вклали у човни, щоб їх турки не зауважили. Козацькі чайки тяжко побачити вночі, бо вони підіймаються тільки на дві з половиною стопи над водою.

Домовились, що половина залоги човна

буде гребти, а друга половина нападе на турецькі кораблі.

Андрієві випало гребти.

Все затихло. Доносився тільки там і тут плюскіт весел та притишені розмови з турецьких галер. Коли ж і ті затихли, козаки підплили під самі галери і оточили їх. Над водою пронісся ледь чутний свист і знову стало тихо. Козаки вже чіплялися боків турецьких кораблів і лізли нагору на палубу. Тихо, в'юнко, швидко, мов мавпи.

Не сподівалися турки такої напасті, та ще й серед ночі. Дніпром понеслося розпачливе: «Аллах! Аллах! Літаючі кораблі!» Турки відпочивали і навіть зброї не мали біля себе. Поздавалися майже без бою.

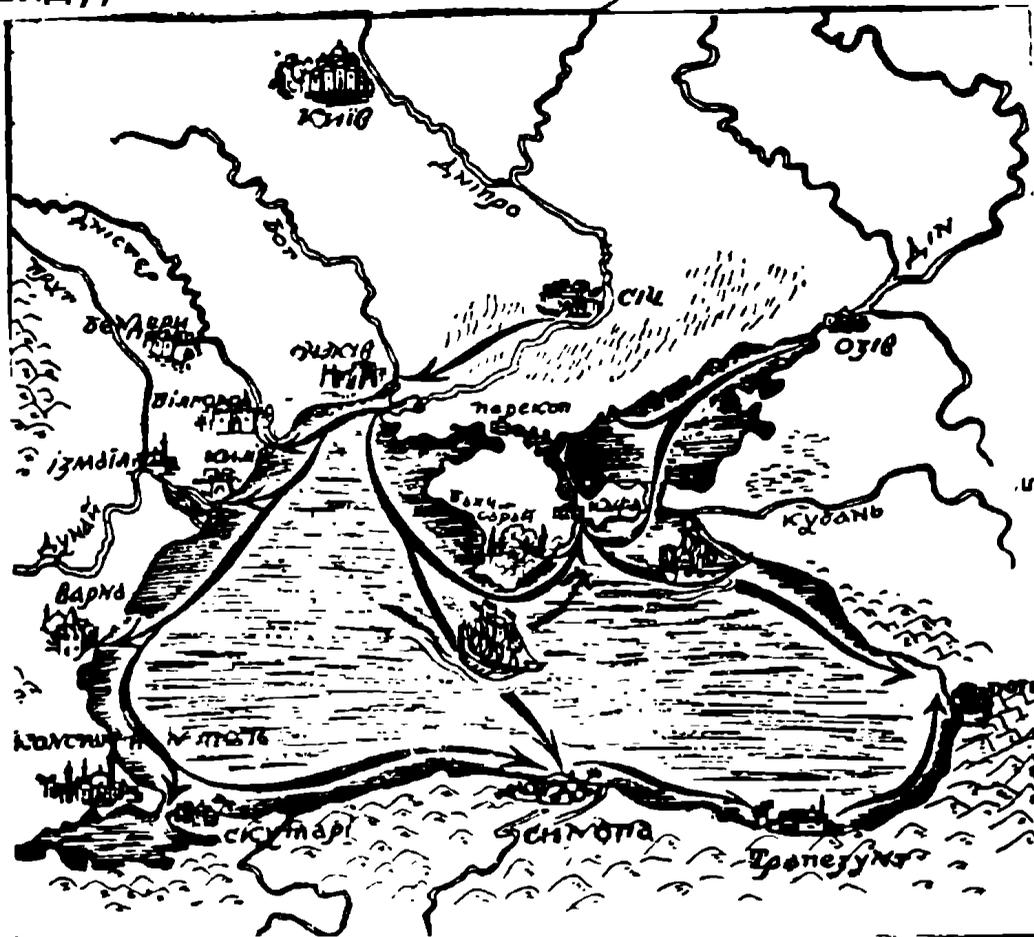
Козаки здобули десять галер та до ста човнів. Між невільниками було багато колишніх козаків і вони забажали прилучитися до походу як вояки.

— А тепер — на Кримське побережжя. Там розділимося. Частина піде на Синоп, а частина на Каффу, — скомандував гетьман.

Андрія перевели на одну з завойованих галер. Він зрадив, бо хоч і добре вже вмів гребти, але не мав ще досить досвіду, а дорога далека. Боявся, що не витримає.

На галері між яничарами було кілька таких, що докладно знали Каффу, вулиці, навіть багатих турків, що там жили. Андрій встиг їх розпитати про каффський торг з бранцями та невільниками. Та вони давніше відійшли з Каффи і найновіших бранців не бачили. Не стрічали вони й не чули про бранку Оксану.

Засумував Андрій. — Мабуть, я її вже не знайду, — пожалівся він батькові.

*Мапа козацьких морських походів
на турецькі міста*

Вночі оминули турецьку твердиню Очаків і за 20 годин братство вже під'їхало до кримського побережжя. Тут частина турецьких галер та човнів і половина чайок та всі підводні човни повернули в напрямі Синопу, що широко розлігся по другому боці Чорного моря. А друга частина, з Андрієм та його батьком, пішла на схід — на Каффу.

Андрієві кортіло в Синоп, щоб на власні очі побачити, як підводні чайки будуть хитрощами здобувати фортецю, але думка про Оксану перемогла.

Раннім ранком приплили вони до самого міста Каффи. Місто ще спало. Козаки без

шуму причалили до берега. В кожному човні на сторожі залишилися два козаки; а на галерах ще ті, що їх козаки недавно визволили, щоб доглянули за гребцями-турками. Решту козаків (кожний із шаблею за поясом) напали на нічого не підозріваюче ще сонне місто.

*Здобуття Каффи запорожцями
на чолі з Сагайдачним. Гравюра по
дереві, початку XVII ст. (1622 р.)*

Тихо, без зайвого крику й руху вилізли козаки по драбинах на мури будинків багатих турків. Зв'язували сторожу, визволяли бранців, розковували невольників, забирали зброю і відносили все до чайок. Найбільше раділи, коли знаходили турецькі гармати.

Так завойовували вони вулицю за вулицею, по дорозі підпалюючи більші будівлі.

Всюди перед вів Андрій. Він визначався

хоробрістю, вмінням воювати з шаблею, добре орієнтувався і скоро рішався. Багато турків загинуло від його шаблі.

Андрій все дивився, чи не побачить Оксану. Всіх звільнених бранців питав про неї, та вона пропала, неначе у воду канула...

Перелякалися турки козаків і їх такого несподіваного нападу і, замість битися з ними, почали панічно втікати; козаки гналися за ними. Так вони добігли до базару торговців невільниками. Там знайшли кілька тисяч міцно зв'язаних бранців. Поки їх розв'язували, Андрій ходив між ними, аж натрапив на рідних із Шепетилівки. Вони розцілувалися, а тоді він запитав:

— А Оксани не бачили?

— Так, — сказав один з них. — Вчора її забрав якийсь турок, мабуть багатий, бо мав зі собою ще чотири дівчини.

Андрій попав у розпуку. Оце ж вже треба буде повертатися, а він її так і не знайшов...

Тоді Андрій рішив обійти ціле місто. Може буде мати щастя. Але самому якось страшно.

— Петре, братіку, зроби мені прислугу, ходи зі мною, — почав він просити побратима.

— Та де ж ти її тут знайдеш? Навіть не знати, звідки починати, — відказав побратим.

— А все таки, я хочу попробувати. Може якраз... — і Андрій подивився благально на Петра.

— Ну, добре. Нехай буде по твоєму. Ходім!

Пішли вони. Проходили вулицю за

вулицею, заглядали в кожний будинок, в кожний закуток. Та всюди віяло порожнечею. Добре налякалися турки. Все позалишали: зброю, невільників, дорогоцінності і втекли.

Андрій і Петро звільнили тоді ще багато бранців.

— Там над берегом галери й чайки. Ідїть скоріше, місця для всіх досить, — радили вони їм, а самі бігли далі.

— Ще зайдім до ось цього дому, він виглядає багатий... — попросив Андрій.

Але раптом двері будинку самі відкрилися і звідтам вийшло багато бідно вдягнених людей, деякі ще в кайданах.

— До пристані! До пристані! — почали кричати.

— Так, так! Якщо хочете в Україну, то до пристані, — перебив Андрій і з надією запитав, чи не бачили бранку Оксану.

— Так, — відповів старенький чоловік. — Мій господар взяв її з собою, як втівав перед вами. Ось щойно кілька хвилин тому.

— Взяв з собою? Куди? Що ж мені робити? Козаки вже «пугикають», знак дають, що відпливати треба. Так близько і так далеко! — і Андрій завагався. — Ні, ні! Не можу її тут залишити. Скажіть, люди добрі, в якому напрямі він пішов?

— В якому напрямі? Ось туди вгору, — показав той самий чоловік, євнух мабуть. — Біжи, біжи, він щойно вийшов, ще доженеш!

Побіг Андрій, навіть на друга не чекав. Аж задихався, так гнався.

Вже зі всіх боків було чути «Пугу, пугу,

пугу!». Значить всі повертаються на берег. А він біжить далі від берега, вгору! За ним ледве встигає його побратим Петро.

Раптом перед ним відкрилася велика поляна та урвище. А над самим урвищем сильний, добре озброєний молодий турок тримає зв'язану Оксану.

— Оксано! Оксано! — крикнув Андрій.

Вона оглянулася і зімлівши впала. Андрій підбіг до турка, розмахнувся шаблею, але з-за дерева з'явився інший турок і кинувся на Андрія.

— Петре! Петре, де ти? — закричав Андрій в розпуці. — Пропав я, не дам собі ради сам.

— Нарешті я знайшов тебе, — озвався засапаний Петро, і не договорив. — Овва, то не жарти, — крикнув він і витягнув шаблю.

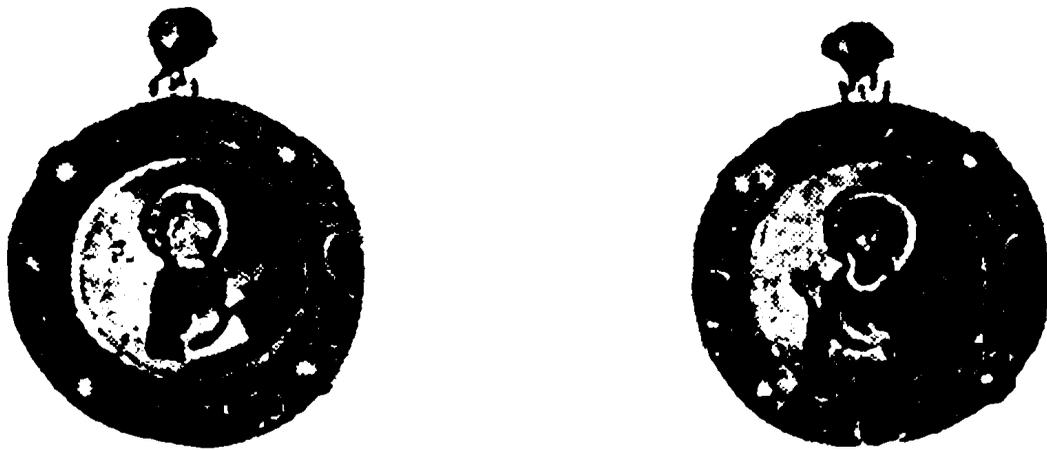
Вмить впоралися з турками побратими, забрали їх зброю, а тоді підійшли до Оксани. Розв'язали її...

— Якби води, скоріше прийде до себе, — озвався Петро

А Андрій приклякнув над своєю Оксаною, зняв шапку і витягнув з кишені медальйон, що йому його дав дід Ярема, ще коли він був маленький. Тоді перехрестився і зі сльозами в очах подякував Матері Божій за поміч.

**ЯСОЧКА
І
ДОБРОСЛАВА**

Широкою метушливою плахтою розтягнувся табір татар біля самого міста Холму. Військо, коні, вози з нагарбаним добром, бранці — все, все перемішалось в одну масу, рухливу та загрозливу водночас.

Вже минав третій тиждень, як татари облягли містечко Холм. Третій тиждень! Ось чому всемогутній хан Батий скликав всю військову старшину, всіх паш та визначних воїнів на нараду. Сам хан Батий сидів похмурий, насуплений, аж чорний від злости. Паші й воїни мовчки переглядалися, чекали вибуху гніву, догани, а може й карі за те, що ще й досі їм не вдалося здобути місто.

Але хан Батий заговорив у незвичному для нього голосі. Тихо, спокійно, без всім добре знаних криків та лайок.

— Воїни, Аллах покарав нас за те, що ми принесли замало відваги, завзятости та ненависти до народу, що живе в цьому місті. Ось вже наступає четвертий тиждень облоги, а ми не можемо його здобути. Ганьба нам! Я ще хочу вас усіх запитати, чому ми, що маємо

багато більше війська і їжі, як оті там за огорожею в місті,.. чому ми втікали вчора й сьогодні під час боїв? Ну, чому?

Запала тяжка мовчанка. Першим підвівся паша Шай-Бей.

— Великий Хане і всі хоробрі воїни! По довгих роздумах я рішив, що з якихсь невідомих нам причин Аллах залишив нас, вже не підтримує нашої боротьби супроти отих холм'ян! — і показав рукою у напрямі міста. — Він теж відібрав у нас наше бажання знищити їх та забрати їх майно. Нема чого продовжувати цю безглузду облогу. До сьогодні ми втратили багато воїнів і зброї. Нас зменшилося майже на третину.

— Але ж їх там тільки горстка. Дуже мало. Нас вп'ятеро більше. Крім того, там більше жінок та дітей, ніж воїнів,— перебив з нетерпінням паша Гірей. Та його ніхто не слухав.

Знову озвався паша Шай-Бей:

— Військо наше, тут в таборі, ну й те, що в окопах навколо міста, не може встояти цим разом проти русичів. Воно чогось виснажене, втомлене, обезсилене...

Та його перебив Хан Батий:

— А чи знаєте ви, куди нас запроторить султан турецький, якщо ми не здобудемо місто, а тим самим і перемогу? Пригадайте, що сталося з Ібрагім-пашою та всіма тими, що відійшли з поля бою минулого року.

Всі мовчали, понуривши голови і опустивши очі. Вони добре те все пригадали собі. Султан усіх їх вислав у чужий край, в пустиню.

Місто це треба стерти з лица землі. А в зруйнованому замку мусять засісти татари.

Дуже бажав собі перемоги Хан Батий.

Здобуття Холму врятує честь татарського війська. Ну і, звісно, його власну честь. Що більше, це врятує його ім'я, становище у війську і, правдоподібно, його голову, бо проганий бій турецький султан карає, жорстоко карає. Навіть смертю. А вони ж тепер залежні від султана. Тому так вперто він домагається свого — здобути Холм.

Тоді встав Ахмед-паша. Уклонився низько й звернувся до всіх:

— Коли ми з двохсоттисячною армією майже місяць не можемо здобути Холм, на огорожі якого не більше як тисяча, ну, може дві тисячі, змученого, голодного війська, то тепер, коли і в нас самих уже малувато їжі та зброї, тим більше нам це не вдасться. Хіба тільки чудо станеться.

За ним встав Курай-паша, важко покрехтуючи. Він показав правою рукою в напрямі валів:

— Ось, дивіться, які ті вали високі. Вони до неба сягають. Передвчора ми могли до них легко підійти, а тепер там ніби скали. Лізь і не вилізеш. Ми чомусь безсилі перед ними.

— Правду сказав паша Курай, — обізвався один із воїнів. — Сили нашого війська вичерпалися. Підкопували, безперервно обстрілювали з гармат, підкладали вогонь під замок, билися під самими стінами міста і нічого не могло. Місто та замок неприступні. Військо вже відчуває недостаток їжі, брак стрільного пороху. Від безперестанних дощів є багато хво-

рих, багато ранених.

— Дивіться, дивіться на ті височенні мури — заговорили раптом всі зі страхом, і паші і воїни. — І чи ми більше змучені, а чи діється щось дивне, незрозуміле для нас, але ті мури стають все вищі та вищі. Ми хочемо відступити!

Довго мовчав хан Батий. Тихо гомоніли паші та воїни. Нарешті хан Батий підняв руку і всі затихли.

— Нехай буде так, як ви хочете. Відступимо! — промовив він з натиском. — Я теж ніколи не був боягузом, але зараз у моє серце закрадається страх. Ми їх не переможемо! Вони, русичі, візьмуть верх над нами, бо щось дивне там діється. Ви правду кажете: холмські вали та частокіл стали більш недоступними, ніж були на початку облоги. Збирайтеся! Бранців з їх майном залишіть. Обійдемося цим разом без них.

Вмить позникали паші та воїни з-перед шатра хана Батія.

Табір заметушився. Знявся несамовитий крик, вереск, іржання коней. Сторожа замку, що уважно слідкувала за кожним рухом татар, заніміла.

— Татари готуються до наступу, — рознеслося по місті. Всі перелякано вибігли з церкви, де вже від учора молилися до Пречистої Діви.

Жінки почали плакати, бабці голосити, заломлювати руки, а чоловіки, перемучені від недоспаних ночей та тяжких боїв, напруживши останні сили, посунулися знову на вали.

— Ну, що ж! Будемо битись! До останку!
Не здамося! — гукали вони.

Тільки княжна Доброслава та її молодша дванадцятилітня сестричка Ясочка навіть не рухнулися. Ніби не чули всього шуму та крику за церквою.

Вони ще нижче склонили голови, ще сильніше стиснули в кулачках малі медальйони і застигли в тихій без слів молитві. У вчорашньому бою їх батечко був ранений, а матуся захворіла. Як довго ще? Як довго вони витримують? Щодня хтось вмирає, хтось інший ранений, хворий! Вони просили допомоги. Вони вірили, і ні трохи не було в них сумніву, — Мати Божа допоможе!

Крики, голосіння та прискорений рух у місті збільшувалися, ставали голоснішими, заглушували голоси церковних дзвонів. А дзвони били на сполох! Люди попали в розпуку. Це ж уже четвертий тиждень.

— Ходім на вали, — сказала княжна Доброслава і взяла з престолу ікону Матері Божої.

На валах все вже було готове до наступу татар: порохівниці повні пороху, казани з гарячою водою, повно іншої зброї.

Повільним кроком ішла княжна Доброслава до валів, свято тримаючи в руках ікону. За нею, урочисто зложивши руки на грудях, крокувала зі спущеною головою княжна Ясочка, гаряче промовляючи слова молитви.

— Мати Божа, поможи нам!

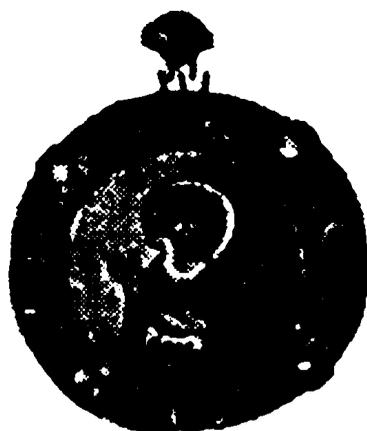
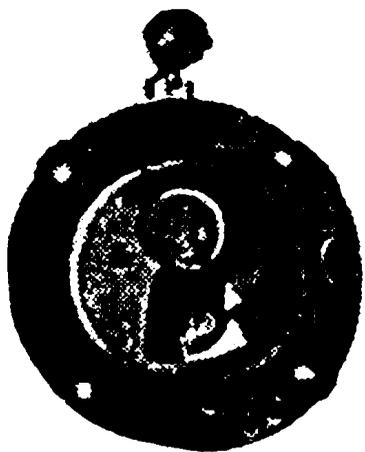
Всі розступилися. Княжна Доброслава підійшла до отвору, звідки стріляли у татар.

Та що це? В татарському таборі страшне замішання! Замість наступати на замок, татари стягають свої шатра, сідлають коней і швидко зникають в хмарах сірого пороху.

— Татари втікають! Ми врятовані! — крикнула княжна Доброслава і сльози вдячності потекли по її блідому личку.

ПЕТРО

— Васильку, Петре, скоріше, скоріше! — гукала, обернувшись, Ганна до синів, що ледве тупцювали крутою стежкою. — Вже недалеко. Ось і монастир, бачите?..

Перед ними показалися мури розлогого монастиря, обведені огорожею — звичайним дерев'яним частоколом. Правда, без охорони, але все ж там безпечніше, ніж на хуторі самій з трьома малими дітьми.

Петро, старший з хлопців, не витримав, оглянувся:

— Мамо, наш хутір горить!..

Ганна зупинилася так раптово, що мала п'ятилітня Маруся спіткнулася і мало що не впала.

— Так, горить, — сказала вона, повернувшись у напрямі хутора. — Пішла з димом уся наша праця. — І сльози рясно покотилися по її смуглявих щоках. — Як добре, що ми вже тут. Хто знає, що скоїлося б з нами. — І вона ще міцніше стиснула руку найменшої дитини й побігла до монастиря.

Раптом Петро перелякано крикнув:

— Мамо, почекайте! Я загубив медальйон. Мушу його знайти, це ж ваш.

— Пізніше, сину, пізніше, а то нас доженуть і тоді все пропало, — відповіла роздратовано Ганна. Запам'ятай, де тобі це сталося. Відійдуть турки, повернемося сюди і ти знайдеш його.

— Ні, ні, мамо! Я зараз мушу знайти! — І Петро почав порпатися в траві.

— Петре, бачиш турки вже далі женуться, лапають нас і тоді... Ходім, ходім. Загубив, то загубив! — І Ганна потягнула сина за рукав.

Вже третій день ніхто не спить і майже не їсть. Немає як зайти, ані вийти з будівель монастиря. Ще щастя, що їжу й воду можуть носити з недалекого таємного підземного сховища.

Знемагають ченці, знемагають люди. Все навколо монастиря опущене. Всі будинки у підніжжі гори горять. Так яскраво, що вночі видно, що робиться в таборі турків. Час від часу Петро вигляне з-поміж частоколу, і тоді біжить до мами і кричить:

— Корови ведуть! Коней пов'язали! Щось із хат виносять!..

— Тепер вже на нас підуть. І як нам боронитися? — бідкалися люди, що зібралися тут із довколишніх осель.

— Ось вже вбили вїта!

— І його сина! — додають жінки плачучи.

В цю хвилину з церковних дверей вийшов чернець Никифор.

— Не нарікайте, це не допоможе. В церкві якраз ігумен Добромильський Службу Божу починає правити. Тут тільки молитва допоможе. Самі бачите!

Замовкли люди... А й справді, огорожа така слаба, війська мало, зброї нема. Нехай турки тільки догадаються як у нас і знищать, спалять монастир, а нас — у вічну неволю. І люди знову пішли в церкву під покрову Матері Божої.

— Правду каже чернець Никифор, правду каже! — І палка молитва полинула до неба.

Палають свічки, гірко ридаючи, моляться вірні: «Змилуйся, Діво, не дай нам погибати в нещасній долі, турків неволі».

Вже ніч надійшла і майже проминула, а вірні й не виходять з церкви.

Турки в той час шаліють. Попаливши все навколо, бігають ще, збирають останки добра, накладають на селянські вози і відсилають в свій табір. А людей, які не встигли втекти, зв'язують разом і теж женуть в табір.

Раптом над самим ранком, ще навіть добре не розвиднілося, як у турків впав наказ: Наступати! Знявся страшний крик яничарів, рев коней, брязкіт зброї. Посипалися дощем турецькі стріли на частокіл Почаївського монастиря. Сміло ступають турки: «Тут, мабуть, немає оборони, бо досі ще ніхто в нас не стріляв.

Виглянув Петро через дірку частоколу й перелякався. Турки мов машини-автомати стріляють. Набивають стрільна, націлюються і стріляють. І так без перерви. Стріляють, накла-

дають стрільна, націлюються, стріляють. І все посуваються вперед. Тільки ж зараз чогось всі дивляться над монастир, над церкву. І туди починають стріляти.

Але що це? Вони один за одним падають, ніби ранені, чи вбиті. Хто ж в них стріляє?

Петро роздивлявся здивовано. Але біля частоколу нікого не було «Мабуть всі моляться», — подумав він. «Що ж це діється?» — і він знову прилип оком до дірки в частоколі.

Так, на землі лежить повно турків, а ті, що за ними йдуть, стріляють і.. і... зразу падають на землю мертвими. Неможливо! Всі дивляться й стріляють над монастир, над церкву. Петро теж підняв зір над монастир. «Нічого не бачу. В кого вони стріляють?»

А з церкви несеться гаряча, голосна молитва: «Не опускай нас, Мати Божа! Оджени злих бусурманів, щоб не взяли нас у свої руки на тяжкі муки. Не опускай цієї святині, Царице наша!»

Дивиться Петро, а турки кидають зброю, несамовито кричать і втікають. Всі втікають. Так!

Тільки один чогось вагається. Зігнувся до землі і щось підняв. Дивиться на долоню свою і на церкву. А тоді кинув зброю на землю і впевненим кроком іде до огорожі, до частоколу.

«Чого йому треба? Може зрадник? Може підступом нас хоче взяти? Треба комусь сказати!» — і Петро біжить до каплиці.

Там люди ще моляться і його не бачать.

— Мамо, турки втікають, тільки один прямує до нас, — кричить на весь голос переляканий Петро ще від дверей.

Люди перестали молитися. Настало замішання. Всі стрімголов вибігають з церкви, прямуючи просто до частоколу.

Дійсно, турки втікають. На конях і пішоходом. Перед частоколом лежить багато зброї, повно мертвих турків. Тільки один молодий, без шапки, без зброї і без коня вже під самим частоколом.

— Не пускати! Стріляти! Не можна вірити! Може це пастка? Ми його впустимо, а він нас вночі зрадить — приведе турків.

Підбіг чернець Никифор:

— Не стріляйте! А що, як то наш? Він же кинув зброю!

Та вже було запізно. Старенький дідусь, що стояв коло Петра і дивився в ту саму дірку, не витримав. Стрілив і поранив молодого турчина в ногу. Він ще зробив пару кроків і впав.

Надійшов ігумен Добромільський:

— О, а що ж тепер будемо робити? Відкриємо ворота, турки повернуться і нас переб'ють.

— Ви відкрийте тільки дрібочку, я просунуся. Я його приведу, — зголосився Петро.

— Він поранений і то в ногу. Його треба буде нести. Ти заслабий. Нехай вже я, — сказав чернець Никифор.

І вийшов Никифор за ворота і застиг від здивування. Над церквою святої Трійці Почаївського монастиря, окутана осліплюючим

сяйвом, стояла маєстатна постать Матері Божої з піднятими руками й дивилася вслід за втікаючими турками.

Довго стояв чернець, мов закам'янів, зором прикований до з'яви над церквою, аж молодий турчин, що в міжчасі до нього помалу підліз, доторкнувся до його руки. Він тримав щось в руці із острахом та пошаною дивився то на появу Матері Божої над церквою, то на свою долоню.

— А хто ця пані там? — запитав він по-турецькому, показуючи рукою над церкву. — У мене в руці така сама пані як та, що над вашою мечеттю.

Чернець Никифор ніби зі сну пробудився. Зрозумів турчина, бо знав трохи по-турецькому — сам колись був у неволі.

— Це Мати Божа! А це наша церква.

В цій хвилині до них підбіг Петро. Він зразу побачив у руці турчина-яничара свій медальйон.

— Мій медальйон! — і замовк.

Чернець Никифор приложив палець до вуст.

— Чудо сталося, сину, чудо! Мати Божа за нас заступилася. Вона стріли турецькі повертала, турків ними забивала! — і він перехристився.

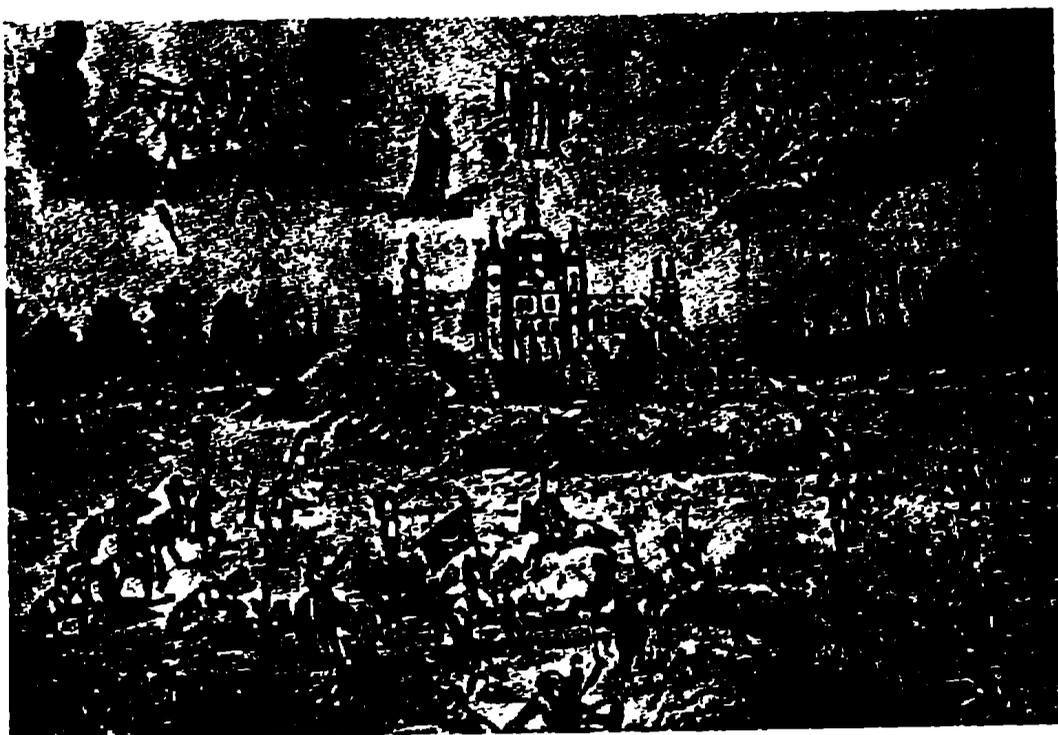
Перебив його ранений турчин. Він приложив руку з Петровим медальйоном до чола, а другою показав на Петра.

— Я зразу пригадав, тільки побачив Пані над вашою мечеттю, — сказав він по-турецькому.

— Я був ось таким малим, як те хлоп'я, як

мене турки забрали з церкви, разом з мамою. Маму продали, не знаю де вона. Мене ж вивчили військового діла і ось послали на вас, на моїх рідних! Пригадую! Пригадую! Добре, що я не стріляв. А то б тепер лежав тут мертвий.

— Мати Божа тебе охороняла, — додав Петро.

Почаївське чудо

ОЛЕНКА

ЧАСТИНА ПЕРША

Обкопування буряків та картоплі тяглося довго. Дні були гарячі, бездощеві та безвітряні. Земля тверда — тяжко копалось. На панщину ходили всі: батько, мати, Василь та Петро.

Оленку покищо не чіпали. Мабуть тому, що була вона дуже тоненька та мала́ ростом, хоч їй і минав 13-ий рік. В її віці діти вже мусіли помагати на панщині. І горе тій дитині, що не виконала приділену наглядачем працю.

Вставали всі дуже рано, ще перед сходом сонця. Снідали, а часом тільки перекушували похапцем трохи хліба та каші, і брали або не брали з собою полуденок. Бо з поля важко було вибратися додому та ще в саме полудне.

Наглядачі були немилосердні. Часто просто без будь-якої причини били робітників. Найбіль-

ше терпіли старші люди. По 25 різок їм приділяли, коли хтось із них не справлявся з роботою досить швидко і відставав.

Ось Оленчин дідусь, місяців тому з два, був дуже хворий. В ліжку лежав. Наглядач прийшов до хати і примусив його встати та йти в поле. Так дідусь працював цілий день в гарячці та з сильними болями голови. А надвечір наглядач рішив, що він замало зробив і приділив йому 25 різок. Непритомного принесли Оленчині батьки його додому. А за два дні дідусь помер.

Плакала Оленка, гірко плакала, бо дуже любила дідуся. Плакали батьки. На похорон зібралось все село. Але на панському дворі нічого не змінилось.

Тієї суботи до чепурних білих селянських хаток ранок прийшов скоро. Скоріше, ніж звичайно. Прийшов він далеко ще перед тим, як з'явилося світло на небозводі, шорстко продираючи бездонне небо ночі надвоє. Була четверта година ранку.

Селом задзвеніло бадьоре, збуджене «кукуріку» перших півнів. І водночас пронеслися гострі крики наглядача: «Вставати на роботу!»

Як завжди в той час, запахло димом, смаженим салом, пареним молоком та ще чимсь іншим, неокресленим.

Як і щоранку, Оленка запалила в печі, поставила варити кашу, а тоді підготувала полуденок для всієї родини, зав'язуючи все у велику квітчасту хустку.

Ще не встигли поснідати, як біля дверей з'явився сусідський хлопець — Максим. Вель-

можний пан Смолька посилав його тільки тоді, коли в селі діялося щось надзвичайне.

— Тітко Горпино, горе нависло над нами. Сьогодні до нашого вельможного пана Смольки приїхав сусідський пан з псами. Кажуть, буде нас вимінювати за псів.

— Нас вимінювати за псів? — з жахом повторила Оленчина мама і немов закам'яніла. — Ти вигадуєш! Насміхаєшся з нас! — спромоглася вона нарешті прошепотіти.

— Ні, не вигадую! Самі побачите! Не на поле, а на панське подвір'я всім наказано йти. Говорять, сусідський пан шукає за малими дівчатами до панських покоїв. Доглядати за панами. Їм догоджати. Чим молодші, тим ліпше, — і він зник за дверима.

Оленці чомусь захотілося плакати. «Ні, ні, не наша родина! Нас не розділять! — потішала вона себе.

А з двору вже знову доносилися крики наглядачів, посвисти нагайок. Це наглядачі виганяли людей з хат.

— Ходім, — сказала мама до Оленки. А сама бліда-бліда. Тоді підійшла до Оленки. Це ж її найменша, її мізинчик! А Максим казав, що шукають за малими. — Оленко, візьми цей медальйон, він тебе буде тримати під опікою.

Мама хотіла ще більше Оленці сказати. Хотіла її обняти, поцілувати, потішити, упевнити: «Не бійся, дитино, не нашу родину»... Але уста чомусь не відкривалися, і вона тільки поклала на плече тремтячої Оленки важко спрацьовану руку.

В цій хвилині двері з розмахом відкрилися і в хату ввійшов тяжкою ходою їхній пикатий наглядач, загрозливо помахуючи нагайкою:

— А-а-а, ви ще тут? Хіба вам не було сказано йти на подвір'я пана вельможі?

Не сказавши ні слова, вийшла родина Оленки надвір, без слова пройшла довгою вулицею, ввійшла на подвір'я вельможі і стала несміливо біля плота. Там вже зібралось все село.

Посередині площі у вигідних м'яких кріслах-фотелях сиділи Оленчин пан Смолька та сусідський пан. Оподалік стояв згорблений, бородатий, з довгими закрученими вусами, старий вже дядько, наглядач сусіда, і тримав на шнурку п'ятьох розгнузданих чорно-білих собак.

Господар у блискучому шовковому халаті ліниво розвалився, попахкуючи довжелезну люльку. Хмари жовто-білого смердючого диму долітали до Оленки і неприємно лоскотали ніздрі. Вона ніби вперше бачила його — інакшого, далекого, страшного. «Він не заважається! Для нього пси важливіші за нас. Він мене віддасть», — подумала Оленка і перелякано притулилася до мами.

— Мамо, чому він такий грізний? Він грізніший за нашого наглядача.

Мама мовчала і вперто, як і всі інші, дивилася на пана Смольку та на сусіднього вельможу. Вони сиділи біля малого столика, повного всякої їжі та питва. Молодий хлопчина-козачок у смушковій шапці ніс їм на срібній таці вино та горілку.

— Пригощайтесь, добрий мій сусіде! — нарешті озвався пан Смолька. — Вино старинне, поставлене ще за небіжа мого діда. А оселедчик же який! З самого Криму привезений. Такого тут не знайдете.

Та сусідський пан, одягнений у чорне вбрання, в чорних чоботах та чорному козирковому капелюсі, схилився близько-близько до пана Смольки і заговорив кваснувато кривлячись:

— Не треба гостини! Ні вина, ні оселедців! У мене час над золото. Праця чекає вдома. Давайте до діла! Пси мої расові, добре годовані, здорові, рухливі. Вишколені найкращими «учителями» для полювання. Самі можете посудити по їх вигляді. А де ваші люди? Показуйте!

Господар крикнув голосно:

Давай! — і наглядач вигнав першу родину перед гостя.

Ще гірше скривився сусідський пан:

Що ж, у вас нема кращих людей? Таке барахло мені показуєте. Мої пси варті ліпших.

— Перепрошую, пане Зем'ялковський, — перебив господар, пробуючи злагіднити незадоволення сусіда. «Ще чого доброго не продасть таких гарних псів», — подумав він. — Показуй других! — гримнув він на наглядача.

Та ні другі, ні треті, ні десяті не припали до вподоби панові Зем'ялковському. Він почав кричати, нетерпеливитися, лаятися, вже навіть хотів відходити. Пан Смолька рознервувався.

— Швидше, швидше, — підганяв він наглядачів, а ті в свою чергу наглили кріпаків.

Прийшла черга й на Оленчину родину.

Кінець нам! — зашепотіла Оленка, міцно притулившись до мами і скоренько стягнула глибше на чоло свою червоно-жовту хустку. «Може не сподобаюся, може не возьме...» — подумала вона.

Та пан Зем'ялковський вже дивився з-під лоба на Оленчину родину, помалу переводячи погляд від мами й тата, на братів та на Оленку. Тоді підійшов до Оленки, підняв її голову, відкрив пальцем рота й подивився на зуби.

«Дивиться на мене, як на коня!» — подумала Оленка і раптом почервоніла від злости.

— Ось цих возьму,— сказав пан Зем'ялковський і показав пальцем на Оленку та на її двох старших братів. — Вони здорові, сильні, а вона ще молода: підросте — буде прекрасною покоївкою.

— Беріть вже й батьків! — крикнув злісно пан Смолька. — «Така напасть: найкращих робітників забирає. Чи не задорого я плачу за тих псів?» — боляче озвалося щось в його думці.

— Старі вони, скоро ні до чого будуть! Обійдеться й без них! — заgrimів сусід.

На тому й стало. Відразу ж забрали Оленку, Петра та Василя на віз, а біля них сів той згроблений, бородатий наглядач сусідського пана, що тримав псів. А пан Смолька повів куплених псів у стайню.

Кинулися мама й тато до воза, хотіли попроситися зі синами, з Оленкою-мізинцем, та наглядачі не дали. Підбігла й Галя, наречена Петра, але її схопили сильні руки і відкинули назад між люди.

Віз рушив, гальопом виїхав з двору пана Смольки і його окутала густа курява сільського пороху.

Так Оленка, мала тринадцятилітня кріпачка, поїхала до нової господи. Осиротіли батьки, осиротіли молоді люди. Поїхали навіть без слова прощання.

ЧАСТИНА II

ПОДОРОЖ

Віз з трьома кріпаками поволі пробирався вузькою польовою дорогою у невідому даль. Хлопцям пов'язали руки. «Чому? Що вони зробили? Вони ж не злочинці» — питала себе Оленка. Та відповіді не знаходила. Брати б напевно сказали, та як їх спитати? Наглядач увесь час на них хижо поглядає.

На кожному закруті Оленці здавалося, що вона ось-ось побачить маму, вона візьме її за руку, стягне з воза й поведе додому. Та закрути за закрутами минали — порожні, безлюдні. Сонце піднімалося все вище й вище, пригрівало все сильніше. То горіло розжареним золотом, то переливалося веселкою кольорів, немов вкрите тріскаючими пухирцями вульканічної лави. Було гаряче, парно й пекло до нудоти.

Оленка сиділа тихо, задумано, очі звернені додому. «Що там тепер роблять мама й тато?

Хіба ж то не дивно? Рано ще варила їжу, підготовляла полуденок для батьків і братів, коли вони йшли на панщину, а тепер їде на іншу, незнайому панщину. Без дорогої мами, без тата! І ніякої потіхи з того, що брати з нею. Вони й так пов'язані. І напевно не будуть разом у нового господаря».

Дорогою проїхав віз. Візник брудною хустиною витирав піт, що щедро лився по зморщеному шорсткому лиці. На возі було повно сіна, а на самому верху сиділи малі хлопці й вимахували вилами. По боках зеленіли поля, між ними — згорблені люди. Тільки один стояв і щось кричав. «Кріпаки, — подумала Оленка. — Такі самі, як і ми всі. Це вже мабуть і є поля пана Зем'ялковського».

Та віз поїхав далі. Сонце піднялося вже над самі голови подорожніх і припікало немилосердно.

— Води б, — сказав старший брат Оленки, Петро.

— Витримаєш, — відповів наглядч, що сидів біля них. Візник, почувши їх розмову, витягнув пляшку з водою і протяжно, довго, зі смаком почав сьорбати воду. Але їм не дав.

Віз почав підійматися на горбок, тоді на другий, вищий, на третій, ще вищий. Ніби сходами вгору.

Раптом з'явилося багато дерев, десь взялася тінь на дорозі, стало легше дихати. Бурхливий потічок химерно перескакував камінці, тихо бурмотів свою пісню, ніби запрошував занурити руки, облити спочене обличчя, напитися холодної, кришталльної води.

Наглядач наказав візникові зупинитись:

— Нам треба води. Ну, і коней треба напоїти. Нехай буде відпочинок.

Візник зліз, розпряг коней і повів їх до води. А бородатий наглядач простягнувся солодко і ліг під найближчим деревом.

Оленка, Петро та Василь сиділи хвилину тихо, задивившись у прохолодне плесо води. А тоді зауважили оподалік якогось чоловіка з малим хлопцем, що рубав дерево.

— Оленко, принеси нам води, — сказав Петро.

— Так, так, води, — додав Василь.

Та Оленка не рухнулася. Наглядач був занадто близько, напевно вдарить її. Ні, по воду вона не піде!

Чоловік з малим хлопцем мабуть почув їхню розмову, бо зразу підняв голову, поклав сокиру і підійшов до воза

— Чому ж ви зв'язані — запитав він Петра.

— Ми кріпаки, нас заміняли за псів і ми ідемо до нового господаря. Бояться, що ми втечемо, — сказав Петро, кивнувши головою у напрямі візника та наглядача.

— Ви хочете напиться води, чи так? Ану, Андрійку, візьми відро, зачерпни води і дай їм напиться, — звернувся чоловік до малого хлопця.

Вмить хлопець приніс відро свіжої холодної води і дав напиться Петрові та Василеві. Тоді підійшов до Оленки і подав їй велике горня з водою. Оленка з насолодою припала до горнятка устами і одним духом випила відсвіжуючу воду. Вона хотіла йому подякувати, але замість того запитала:

— Ти, може, теж невільник, кріпак оцього чоловіка?

— Ні, — відповів хлопець швидко й поважно. — Я вільний, і оцей лісничий платить мені за все, що я для нього роблю.

Оленка хотіла ще більше щось запитати, але візник повернувся і посвистуючи своїм великим батогом почав грозити Оленці.

— Ти не слухай, що він каже! Він бреше! Всі мусять працювати на панів. На світі немає вільних людей!

— А ось і є! Я вільний, і цей хлопець вільний! — відповів зовсім спокійно чоловік із сокирою. Ти напевно не знаєш, що скоро буде скасована панщина! Про це вже всі говорять. Всюди! Побачимо, хто буде мати правду! Тримайтеся, хлопці! Не тратьте надії. Вже не довго. Треба вірити.

Візник скоренько запряг коні, розбудив бородатого наглядача, і віз продовжував свою подорож у незнану для Оленки путь. Оленка ще встигла подивитись на малого хлопця, що стояв із затисненими п'ястунами біля чоловіка зі сокирою. По його щоках текли сльози.

«Панщина буде скасована! Панщина буде скасована! — повторяла Оленка дивні слова. Що означає «скасована». Хотіла спитати Петра та знову побоялася. «А може це означає воля? Може це означає поворот до мами? Панщина буде скасована...»

Надвечір їхали вже рівниною. По обох боках дороги видніли поля. Чорну як оксамит землю обробляли безконечні ряди згорблених кріпаків. Заходяче сонце цілувало їх змучені

постаті останніми проміннями.

— Ну, виглядає, що ми доїхали, — обернувся бородатий нагледач до візника.

— Так, так, вже недалеко, — процідив крізь зуби візник і заходився підганяти коней, ляскаючи батогом то одного, то другого. Оленка заспокоїлася. Добре, що дорога кінчається. Вже ж починає темніти. Вона ще ніколи так далеко не їхала, та ще під ніч. Трохи боязко.

За малим закрутом віз завернув до вузького проходу. Візник та нагледач почали нервово зачісуватися та поправляти одягу, пом'яту довгою дорогою. Віз перестав похитуватися й підскакувати, дорога стала рівною, піщаною. По боках височіли розлогі верби, а за ними стрункі тополі. Їх вершки спліталися в сильну косу, неба майже не було видно. Приємна прохолода оповила змучених подорожніх.

Та ряд дерев скоро скінчився і показалося широке подвір'я з високою пушистою та соковитою травою. В кінці подвір'я стовбичив вгору розлогий білий дім. Такого Оленка ще не бачила. Дім її колишнього пана Смольки був куди менший, куди простіший. Перед будинком красувався білий балькон, обвитий цвітом та зеленню. Навколо повно квітів, малих квітучих кущів. То там, то тут стояли масивні дерев'яні лавки. «Для кого ж вони? Їх так багато», — подумала Оленка.

Та крик візника не дав їй докінчити думку:

— Злізати! — сказав він Петрові, Василеві та Оленці.

Вони злізли. На бальконі сиділа тонка

бліда жінка, немолода вже. Її голова була перев'язана білою хусткою.

— Добридень, пані Зем'ялковська. От ми й привезли вам дівчину, — низько вклонився візник і попхав перелякану Оленку ближче до неї.

Пані Зем'ялковська навіть не подивилася на Оленку.

— Заведи її до старої хати, — сказала вона сухим, хрипливим голосом і обернулася в інший бік.

Візник взяв Оленку за руку і потягнув її в напрямі малої, брудної, облупленої хатки в кінці двору.

В хаті було темно й душно. Світло проходило тільки дверима та маленьким віконцем збоку. Коли Оленчин зір вже привик до темряви, вона від несподіванки зробила крок назад. Маленька, брудною глиною покрита долівка хати, була вщерть заповнена дівчатками її віку й трохи старшими, що сиділи на солом'яних ліжках. Візник пхнув Оленку в глибину кімнати й пішов собі геть.

— Сюди ходи, сюди! — озвався приємний дитячий голос від вікна. — Тут вільне ліжко є. Тебе мабуть купили на місце Марії. Марія померла тиждень тому, — продовжував той же бадьорий голос.

Навіть в напівтемряві Оленка побачила малу, сухеньку дівчинку. На її руках було повно червоних плям. «Невже її били?» — подумала Оленка.

— Надія. Моє ім'я Надія, — повторила дівчинка. — А твоє як?

- Оленка.
— Сідай, Оленко...
Оленка сіла на порожнє ліжко.

ЧАСТИНА III

ДОВГООЧІКУВАНА ВОЛЯ

Надійка дала Оленці свою спідницю й блюзку.

— Буде до роботи завтра, — сказала. — Тоді десь знайшла тепле покривало. і вони вигідно примостилися на солом'яних ліжках. — Вечері вже не буде для тебе, запізно приїхала. Але я маю малий кусень хліба. На, перекуси. — І вона витягнула з кишені шматок чорного хліба. Цілий кусок! За хвилину хліба не стало.

— Тебе забрали від мами силою? — спитала Надійка і присунулася ближче до Оленки.

Оленка кивнула головою і вперше після відходу з дому пана Смольки почала плакати.

Надійка сиділа тихо. Нічого не казала. Було чути тільки Оленчин плач та тихе покашлювання з інших ліжок. Але ніхто не рухався, ніхто не озивався. Надійка притулилася до Оленки:

— Тут погано. Господар жорстокий. І господиня погана. Б'ють. Ось подивись на мої руки, — промовила вона тихо, ніжно обіймаючи Оленку. — Мене теж привезли сюди здалека. Минулого року. Та коли тато зі мною прощався, казав, щоб я витримала, бо вже недовго будуть над нами знущатися.

Оленка, повна надії, подивилася на Надійку. Як добре, що вона має з ким поговорити. Як добре, що в біді знайшла приятельку. Трохи заспокоївшись, вона запитала Надійку:

— Вас тут так багато, що ж ви всі робите? У нас діти були з батьками...

— Все те, що дорослі роблять: замітаємо хату, двір. помагаємо в кухні — чистимо моркву, картоплю; полемо грядки. Так, найчастіше полемо. Але ти не будеш полоти. Марія була в панських покоях. Там теж багато роботи.

Ніч проминула спокійно, хоч Оленці зовсім не спалося.

Раннім ранком сильно задзвонив дзвінок і в малій хатці раптом загуло. Дівчатка метушилися, швидко одягнулися й побігли надвір. За ними вибігла й Оленка. Здивована стала. Всюди було повно дівчат та хлопців її віку і старших. «Невже всі вони без рідні?» — подумала Оленка. — «Невже їх всіх позабирали з рідних хат, так як і мене? Ось чому вони разом сплять!» Сироти...»

— Оленко, сніданок там. Ходи скоріше, а то пропаде, — потягнула її за руку Надійка. Вона дала їй великий кухоль, дерев'яну ложку і вони стали в довгу чергу.

Ніхто не розмовляв. Очі всіх були спрямовані на котел, де парувала рідка юшка. Всі були голодні.

— Юшка на снідання? — запитала Оленка.
— Ми собі самі варили, що хотіли.

Сумно стало Оленці за смачною кашою та смаженим салом.

— О, ті, що живуть з родиною, самі варять, а ми не маємо як, — відповів їй збоку чорнявий, чепурний хлопець. — Ти тут нова?

Та Оленка не встигла відповісти. Товста сивоволоса жінка підсунула їй кухоль близько котла з юшкою й щедро налляла зеленуватої рідини. Ще й хліба дала великий кусок.

— Тебе щойно привезли? Зайди до мене по вечері, — сказала вона, підбадьорююче моргнувши до Оленки.

Після сніданку Оленку взяли до покоїв білого дому. Почалася наука. Тяжко вона давалася Оленці. Вдома вона доглядала за хатою, своєю хатою — варила їсти, годувала дві курки та качку, напувала й доїла корову.

А тут!.. О, бігай, та бігай, та бігай! З кімнати до кімнати, з кухні до їдальні. — Принеси гребінь! Люльку! Тютюн! Почеши волосся! Повитирай порошок! Принеси води! Пані хвора, неси їй обід до ліжка! Повішай оцей одяг! Дай інший! — і так без кінця. До пізньої ночі.

Вже було тихо надворі, по півночі, мабуть, як вона прийшла нарешті до малої хатки в кінці двора. Її нова приятелька Надійка вже спала.

Оленка лягла й засумувала. А де ж брати? Що роблять? Як собі раду дають? Думки сунулися одна за другою. Нарешті заснула.

Минали дні, повні тяжкої праці, біганини, негодувань та лайок панів. Та Оленка вже звикла. Часом зустрічала братів. Згадували тоді хату, батьків, мріяли про поворот. Але це було рідко.

Одного разу пані розсердилась на Оленку: не принесла вона зразу води, як та просила. Погрозила різками та голодом. Заплакана пішла Оленка спати, та ще й добре не вмести-лася, як тут раптом почула тихесенький стукіт у єдине маленьке віконце. «Це до мене, напевно до мене, — мигнуло в Оленчиній голові, — Петро або Василь».

Потихеньку підійшла вона до дверей, щоб нікого не розбудити. Підтягнула замок і виглянула надвір.

— Братчики мої! — не витримавши крикнула вона вголос і розплакалася.

— Нічого, нічого, дорога сестричко! Нічого, Оленко! — і Петро ніжно гладив її голівку.

— Ми прийшли тобі сказати, що вже недовго нам ждати, вже скоро будемо вільні, — зашепотів їй на вухо Василь.

Оленка широко відкрила очі від здивування.

— І поїдемо додому, до мами? — запитала вона так само шепотом.

— Так, поїдемо додому! І батьки будуть вільні. Держава наділить нас землею... І вже не будемо працювати на панів, а будемо працювати для себе.

— А звідки ти це знаєш? Ми ж щойно приїхали сюди. Може хтось тебе дурить? — запитала Оленка брата, все ще не ймучи віри в те, що почула.

— Ні, Оленко! Ніхто нас не дурить. Ось там в ліску сьогодні й завтра вночі кобзар буде на бандурі грати і співати та розказувати

про все, що знає. А він багато знає, — продовжував Петро.

— Хочеш, ходи з нами. Сама послухаєш, — додав Василь.

— Так, але що буде, як хтось побачить?

— Ніхто не побачить. Всі сплять.

— Добре, тоді ходім.

Петро взяв Оленку за руку і вони пішли крученими доріжками, поміж густим ожинником та високими деревами, вийшли на леваду., осяяну ясним прозорим місячним сяйвом, а тоді пройшли ліском на затишну поляну.

В самому кутку поляни під розмашистим дубом сидів старий сивоволосий, вусатий, сліпий кобзар. Біля нього стояв маленький хлопець, його проводир. Людей вже було багато. Самі кріпаки. Оленка, Петро й Василь підійшли до гурту. Кобзар легенько перебирав пальцями по струнах бандури.

— Ось послухайте «Пісню радости», — сказав він. — Скоро вже буде нам воля!

Він ще раз замашисто пролетів тонкими пальцями по басах бандури й легким тенором почав:

*Ой, злетіла ластівочка та понад рікою,
Змилювалися ляшеньки над нашою бідною.
Зїхалися та до Львова, стали розмовляти:
— Занехаймо на панщину людей виганяти!
Бо й селяни не тварина, бо й селяни люди,
Написали до цісаря, нехай про це знає,
Що для людей пан ся своєї панщини зрікає.*

*Прилетіла ластівочка та до нас з весною:
Ой, приїхав пан зі Львова до нас з новиною.*

*Ой, приїхав тай сказав нам: — Помагай Біг,
люди!
Як бувало, так бувало, тепер добре буде! —
Нема тепер вже панщини, нема атамана,
Щоб ходив колядувати попід вікна зрана.*

Та від дому пана Зем'ялковського почулися крики, гавкання собак.

— Втікаймо, він вислав наглядачів за нами. Зле буде.

Кобзар замовк, а люди скоренько почали розходитися, так і не дослухавши кінця пісні.

Оленка залишила братів і чим дужче побігла до малої хати.

Легко, дуже легко тепер працювалося Оленці. Мов на крилах літала. І подрузі все розказала. Тішилися обидві.

А час ішов. Дні за днями, тижні за тижнями минали в праці, без відпочинку, з раннього ранку до пізнього вечора. Тимчасом на подвір'я пана Зем'ялковського щодалі то частіше пробивалися тривожні вістки: там спалили панський маєток, все згоріло, навіть стайні, ліс. Інде побили пана, а його родину вигнали з хати.

— Ага, так як нас били й виганяли, — казали люди-кріпаки і тільки головами похитували.

В сусідньому панстві люди забрали все панське добро і між собою поділили — коні, корови, навіть меблі й їжу.

Страх напав на шляхтичів. Вже менше знущалися над людьми. Не били. Не карали за невиконану працю. Навіть не вимагали невір-

Т. Шевченко — Виміна людей за псів

ницької праці від старших людей та дітей. Давали ліпше їсти, не розділяли родин.

Полегшало й Оленці, не гонили її вже по кімнатах від раня до вечора.

Надійшов квітень. Надворі розцвіли яблуні, черешні. Вечорами виспівували соловейки. Дихалося легко, приємно. Звісно, весна прийшла.

Одного дня пан Зем'ялковський покликав усіх кріпаків на подвір'я біля хати. Коли всі зібралися, виступив якийсь «комісар» (так його назвав пан Зем'ялковський). Комісар виліз на бочку й почав читати великий звій паперу.

— Слухайте оцей «патент цісарський», оце «розпорядження губерніяльне», — почав він. — Ним оголошено, що панщину скасовано! Від травня має перестати всяка панщина, всякі примусові роботи. Більше не буде кріпацтва! Ви всі вільні! Держава буде панам платити відшкодування. Як пан захоче, щоб ви у нього працювали, мусить вам заплатити. А вас наділять землею.

Довго ще читав «комісар». Багато з того Оленка зовсім не розуміла. Запам'яталися тільки слова: «Панщина скасована. Ви вільні!»

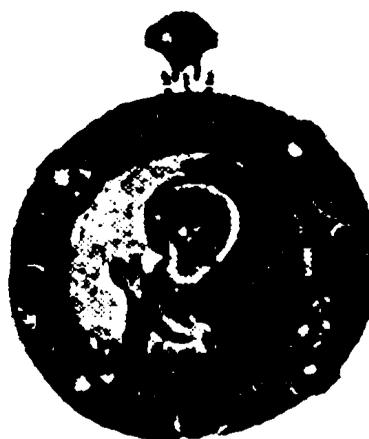
Вона підбігла до братів, що стояли оподалік.

— Петре! Василю! Ідемо додому, до батьків! До твоєї Галі! — І Оленка радісно засміялася, а тоді згадала про медальйон.

— Ось він. Дякую за опіку, Мати Божа!

БИКТОР

Сильні руки потрясли Віктора:

— Вставай! Вставай!

Він збудився і якимось перелякано запитав:

— Де я?

— Там, де завжди! В бараку біля мене!
Твій час прийшов!

« А може він бреше? Може хоче мене позбутися? Застрілити? Може не йти?.. А чого тут сидіти? І так загину, скоріше чи пізніше. Хто знає...»

Думку знову перебило грубе

— Ну як, готовий? — А вже шепотом на вухо додав: — Під листям під березою, що над струмком, знайдеш одяг і торбу. В торбі буде все, що тобі потрібно, і записка з адресою. Не загуби її. Прямуй за адресою. Тобі, мабуть, треба буде їхати поїздом, може кораблем, може проходити горами, але все йди на південний захід. І мовчи, ні з ким не спілкуйся. Ні з ким не сперечайся. Самому в лісі найбезпечніше.

— А як я не хочу? — запитав Віктор роз-

гублено. — А як, як... — хотів сказати: «як це все видумка, як це тільки пастка, щоб мене позбутися?», — але замовк і нічого не сказав.

Суворі очі співрозмовника просвердлили його наскрізь:

— Як не хочеш — не мусиш!, — знизив він плечима. — Ніхто тебе не примушує. Але за кілька місяців тобі мине 16-тий, а таких вони забирають на важкі роботи в копальні, або далі на північ у вічні сніги та морози. Тоді не ручуся. — Він вже погрозив: — А крім того я відходжу завтра звідси на іншу роботу. Іду в Томськ вчитися нового ремесла, буду фельдшером. І тоді тяжко тобі буде втікати.

Віктор добре знав, що означало «копальні» і «вічні сніги». Звідти повороту не було, хіба чудом. Їжі давали мало, одягу ніякого і люди часто просто замерзали стоячи. «Стоячими дороговказами» називали їх в'язні. Ніхто їх і не хоронив. Ще живі в'язні щодня проходили повз них, як їх гнали будувати нові північно-сибірські споруди, христилися й нишком схлипували. По таборі ходили чутки, що навіть з далекої Америки приїздили володарі, захоплювалися чудовими будниками й дивувалися, хто їх будував в таких нестерпних морозах.

Досить наслухався Віктор довгими вечорами про життєві переживання тих декількох, що мали щастя повернутися до табору. Віктор на хвилину задумався. Він знав того чоловіка. Ще коли його батько жив, вони часто розмовляли, часто сперечалися, часом навіть сварилися. Батько називав його просто «дядьком». Віктор пригадав, як одного разу батько йому сказав:

«Якби зі мною щось сталося, ось тут дядько тобі допоможе...»

Так, але батька потім кудись забрали і принесли назад дуже побитого. Ледве дихав і мав на собі повно синяків. Навіть їсти не міг. А за три дні помер. Вікторові було тоді якраз 10 років.

— Як вирвешся на волю, сину, шукай за мамою. Дядько тобі дасть адресу, — ледве вимовив батько і замовк. Віктор притулився до нього і заплакав.

Але дядько рішуче й грубо відірвав його від батька і з криком виштовхнув з бараку. Віктор тоді аж упав. Та зразу встав і почав гримати у двері бараку. Дядько не впустив його всередину.

— Досить, забирайся! Нема чого розпадатися, всі ми помremo! — кричав він несамо-витим голосом.

Так Віктор вже й не побачив більше батька. А сусіди недвозначно шепотіли, що власне той дядько й доніс на Вікторового батька, що через нього батька вбили. І як йому вірити? А що, як він і мене застрілить?.. А що, як?.. — почав він і глянув повний сумнівів на дядька.

— А що як, а що як?.. — дядько вже почав нетерпелитися.

— Я тобі пропоную — хочеш бути вільним? Хочеш? То йди! А не хочеш — твоє діло. Якщо ж рішишся, то за п'ять хвилин буде зміна сторожі, я` буду коло воріт. Я ніби буду переглядати, чи все в порядку за воротами і відкрию їх. Ти ж підкрадися під

самі ворота, підлізь під кущі і на чотирьох пролізеш мені під ногами. Але мусиш поспішати, бо я там можу затриматися тільки три хвилини. І не вставай опісля, а лізь на чотирьох, лізь аж до ліска... Інакше мушу стріляти. Зрозумів? — і дядько відійшов.

«Знищив тата, тепер мене хоче! Ні, це напевне пастка! Так, пастка! Коли я буду лізти під його ногами, або лізти до ліска, він мене застрілить як зайця. Застрілить обов'язково! Але, може все ж поспробувати? Хіба ж життя в таборі це життя? Я ж тепер тут сам, нікого не маю. А там, може таки знайду маму? Чим же я ризикую? Застрілить, то застрілить!» — і Віктор таки рішив втікати.

А час летів. Віктор бачив, як дядько вже йде до будки перед брамою, як розмовляє зі сторожею, як вони прощаються.

Обережно, неначе кіт, Віктор підліз під кущі й у повній напрузі дивився на браму, готовий до всього. Почув стукіт кроків. Дуже близько до нього помалу сунулися чийсь чоботи. «А що, як це не він? Що, як все це брехня?». Але з-під великого шкіряного ковпака виглядали очі дядька. Він вийняв ключ, доторкнувся до замку...

Раптом серце Віктора завмерло. Задеревеніли ноги. «Кінець! Прощай, життя! Ні, треба йти!»

Віктор миттю проліз попід ноги дядька і поліз далі. Ще чув, як брама клацнула, і настала тиша. Віктор боявся оглянутися, боявся відпочити. «Який же ти дурний! Будеш лізти як слимак до ліса, а він десь радіє твоєю мукою.!

напевне чекає, коли в тебе вистрілити. Мабуть, перед самим лісом стрілятиме...»

Минуло досить багато часу, може 5, а може й 10 хвилин. Вічність для Віктора! Він доліз до ліса і впав виснажений докраю. «Ну, стріляй же!» — хотів голосно крикнути з перенапруги, щоб усі почули, щоб знали, що він не боїться. Що йому все одно, чи жити, чи вмирати. Але не міг видати голосу, тільки ледве зрозуміло буркнув щось і повалився непритомний на землю. Коли знову відкрив очі, навкруги було тихо, тихо. Табір спав, тільки зовсім неясно було чути голоси сторожі, але голоси не приближалися. Все було нормально. Віктор встав. Хвилину стояв нерішуче. Торба має бути під березою. Він розглянувся. Так, там береза. Єдине дерево. А там ніби й струмок. Так, є! Під листям лежить торба. І одяг є. Віктор сперся об дерево, холодний піт обілляв його. Є торба — хустина зав'язана в чотири вузли. Попробував розв'язати, але пальці зовсім не слухалися його.

І раптом його знову охопив безмежний страх: «А що, як в торбі заховане щось страшне? Небезпечне? Але що?» — думка ніяк не хотіла працювати. «Вибуховий порох! Бомба!» — єдине, на що спромоглася його думка. «Зрештою, яка різниця? — думав він далі безсило спертий на дерево. А пальці самі пробували розв'язати хустину.

Нарешті розв'язав. Випала пляшка з водою, компас і ще щось впало на землю. Віктор напружено вглянувся... А, є! Знайшов! Мило, коробка сірників, великий боханець хліба,

ножик і папірець. «Адреса, мабуть», — подумав Віктор. Але до папірця щось причеплено. Не видно що. «Подивлюся пізніше. Значить, дядько таки хотів, щоб я втік. Рано напевне будуть за мною шукати, а як зловлять, то не помилують. Але ніч моя! І я мушу якнайдалше втекти!»

Віктор скоренько зав'язав хустину, взяв торбу в одну руку, компас у другу і вже хотів бігти. «А одяг? Треба ж переодягнутися. Кожний пізнає, що я з табору».

П'ять днів тікав Віктор. П'ять днів біг без відпочинку. Тільки починало темніти, вже знову біг. А як сонечко показувалося над обрієм, лягав і спав. Спав аж до вечора. Пив воду каплями, щоб на довше вистачило, і їв хліб, що йому дав дядько, малими кусочками. «На південний захід», — пригадував він слова дядька. — Іди за компасом. Твоя перша зупинка це—Томськ. Пробуй дістатися на поїзд. Поїздом на захід до Москви, а тоді знову на південний захід... Там адреса. Там твоя мама. Її не було вдома, коли тебе з батьком та мене забрали на Сибір».

На шостий день Віктор рішив відпочити. Тепер вже не доженуть. Навколо густий-прегустий ліс і річка так привабливо шумить. Підійшов до піщаного берега і захотілося йому викупатися. Витягнув мило з торби і почав роздягатися. І раптом в кишені знайшов записку. «Так і не прочитав! Спішився, втікав!» — подумав він, обертаючи пальцями папірець. Нарешті розгорнув. Лист був довгий, а під підписом причеплений медальйон. Медальйон світився всіма кольорами.

«Дорогий Вікторе!

Не дивуйся, що пишу тобі цього листа. Я найближчий друг твого батька. Коли його привели з допиту, він ледве рухався. Його мучили немилосердно, він знав, що помочі немає, що помре. Напруживши всі свої сили, просив мене, щоб я тобою заопікувався, бо ти ще був малий.

Виконати бажання твого батька було мені дуже важко. Я мусів бути до тебе строгий, іноді непривітний та грубий, навіть жорстокий, щоб ніхто не догадався, що ти мені дорогий. А то б нас напевно розділили. Я обіцяв собі, що підготую тебе до життя поза таборовими дротами і допоможу тобі втекти. Тому я вчив тебе різних мов, розказував тобі про життя там, на волі. Маєш компас, іди за ним; я тобі показав, як його вживати. Оминай людей, ні з ким не розмовляй багато, не розказуй про себе. Іди ночами, вдень спи. Як я тобі вже говорив, твоя перша зупинка — Томськ. А тоді поїздом до Москви. Гроші на дорогу знайдеш всередині хлібини. Звідтам на південь до Києва. Якщо б не вдалося поїздом, іди пішки. Не здавайся! В Києві знайдеш маму. Поцілуй її від мене. Твій тато її часто згадував. Прекрасна людина! Вона приїздила до нас до табору. Ти не пам'ятаєш, ти був ще малий. Але її не пустили до нас. З дня на день відкладали зустріч. Так вона й відїхала, не побачивши нас.

Прикладаю тобі на дорогу оцей малий медальйон. Бережи його, він дуже старий і чарівний! Він мене два рази захоронив від очевидної смерти, а в таборі від поганих допитів.

Мене завтра звільняють. Я лишаюся в Томську. Починаю нове життя. Я знайшов тут дівчину-українку. Вона дістала для мене дозвіл залишити табір. Ми за тиждень поберемося. Я навчуся, як доглядати за хворими і буду працювати в Томську. В Україну не смію їхати, бо вони мене заарештують. А я не хочу знову потрапити в концтабір.

Як перечитаєш мою записку, знищи її, щоб вона не попала комусь небезпечному в руки.

Отож, щастя тобі Боже!

Твій дядько»

і нечіткий підпис

— А я так погано про нього думав! — майже вголос крикнув Віктур і зразу відчепив медальйон. Записку пірвав на малі кусочки і сховав їх під мохом. «Тут ніхто не знайде! А медальйон!» — і Віктор положив його на долоню, уважно розглядаючи. Образ прекрасної жінки мов золотом сяє, а за нею синє небо. Обернув. «Тут щось написано. Не розберу. Якесь число... 1037 ... Може це рік? Якщо так, то цей медальйон старий, дуже старий. Треба його берегти! І він прив'язав його до компасу. Тоді скупався, поправ білизну, розвісив на куцах, щоб просохла і ліг спочивати. «Тут переночую, а тоді піду далі». Він не зчувся, як заснув.

Раптом збудився. Було чути кроки й голоси. Віктор перелякався, завмер. Відвик вже від звуків мови, востаннє чув їх у таборі. Але ці були інакші. Не було в них погрози, глуму. Вони сміялися. Це вперше Віктор почув сміх, правдивий сміх. І пригадав собі, як ще малим

хлопцем мама з ним бавилася і сміялася.

Кроки наближалися до нього. Віктор затримав віддих, немов закам'янів. Тихенько прошепотів:

— Оце вже за дві-три хвилини все скінчиться... Мене не стане... Вони мене зловлять і без пояснень розстріляють. Так вони робили в таборі.

Але чоловіки вже сіли і запалили цигарки. Віктор занеповаївся і, скоро одягаючись, почав прислухатися до їх розмови.

— Нам ще годину їхати і будемо в Томську, — сказав грубий чоловічий голос.

— То добре! А скільки ж ми їх власне веземо?

— Два дорослих і одне маленьке.

А чого ж ти іззаду відкрив авто? Ще вискочать.

— Щоб мали досить повітря, — відповів той самий грубий голос.

— Не бійся, не вискочать. Він не вперше везе таких, — перебив третій голос.

«Вони їдуть до Томська! До Томська! І мені до Томська дорога» — аж підскочив Віктор. Скоро зібрався і підліз потихеньку до авта. Він і сам гаразд не зрозумів, як опинився в авті. І на час, бо чоловіки вже всідали в авто і так ним шарпнули, що Віктор опинився на самому заді тягарівки. Щось від несподіванки заіржало, і тепла коняча морда доторкнулася до лица Віктора.

— О, — з полегшою відітхнув Віктор. — це тільки коні! — І він притулився до коня. Пахло сіном і ще чимсь... Віктор у темноті

намацав дерев'яну скриньку, а в ній щось м'яке... — «Сир! Вони везуть сир!» — Іноді, як дядько приходив в табір з міста, де купував продукти для табору, приносив для себе сир і давав йому, отак трошки, «на зуб», як він казав. Робив він це звичайно вночі, щоб ніхто не бачив.

Віктор відломив великий кусок сира і сховав у хустину. Придасться. Хліба було вже малувато, хоч як він пробував щадити.

По деякому часі вантажник став, чоловіки вилізли з авта і, весело розмовляючи, кудись помандрували. Це Томські! Віктор теж вискочив і обережно пішов вулицями міста. Треба шукати станцію. Пощастило. Перед ним показалася ярко освітлена будівля. Такої Віктор ще не бачив. Та, правду кажучи, він і не міг бачити, бо більшість свого молодого життя просидів за дротами, тяжко працюючи, хоч був ще малий.

Віктор відкрив двері до освітленого будинку і зайшов усередину. Всюди рух, крик, метушня, аж в голові закрутилося з незвички від усього того. Куди йти? Що робити?

— Поїзд у Москву виїздить за п'ять хвилин! — почув він крик десь з правого боку. «В Москву? Це ж мені й треба в Москву! — почав турбуватися Віктор. — А де ж я куплю квиток? І як його питати?» — І він скоро прилучився до загального руху та непорядку, аж поки не дістав квиток. Уважно роздивляючись, щоб не викликати підозріння, швидко попрямував до поїзда. Скочив у найближчий вагон і вже помалу посувався вузьким коридором, обережно заглядаючи в усі відділи. «Іди

відважно! Випростуйся! Тримай голову високо!» — казав дядько.

Всюди вже сиділи люди і розмовляли. А дядько казав мовчати, не говорити. Дехто їв, пив, інші дрімали.

«Ні, треба йти далі», —

Віктор пройшов цілим поїздом і вже хотів повертатися назад, коли зауважив напіввідчинені двері в купе. Нікого всередині не було. «О, тут я й сяду!» І він вигідно примостився біля вікна. Раптом щось затаракотіло, засвистіло, зчинився страшний гуркіт. Поїзд поволі рушив. Вагони погойдувалися, колеса вистукували ритмічно, десь було чути притишену розмову, чоловічий спів «З-з-за У-у-у-ралу...» Та Віктор вже нічого не чув. Заколисаний монотонною музикою коліс, заснув.

«А ти що тут робиш? — крикнув над самим лицем Віктора грубий голос плечистого в сивій уніформі кондуктора, і пробудив його.

Віктор перелякано підскочив, але знову сів і цілком байдуже заспано сказав: «Їду в Москву, і ось бачите, заспав трохи. Це, може, ваше місце?»

— Правду кажучи... Гм-м. Так, це моє місце. Тут кондуктори відпочивають. Ти мабуть ще ніколи не їхав поїздом і не знаєш цього?

І тут раптом Віктор пригадав: «Так, він їхав уже поїздом. Та кондуктор цього не сміє знати. Раз їхав. Тоді, коли його з татом, дядьком та іншими людьми везли з їхнього містечка на Сибір. Але вони їхали в товаровому вагоні, напхані, як оселедці в слоїку, навіть лягти не

було як. Зрештою, він був ще замалий, щоб зрозуміти тоді, що діялося... «По дорозі не розмовляй з незнайомими!» — пригадав Віктор дядькові слова і рішив не відповідати.

— А у тебе хтось є в Москві? — знову запитав кондуктор.

Довго мовчав Віктор. Відповідати чи не відповідати?

— Та так, далекий дядько,— сказав він неохоче, ніби заспано. А в думці майнуло: «І чого ж ти йому брешеш?»

— Бо як ні, а ти мені на такого виглядаєш, то у мене там є родина, вони тобою заопікуються.

— Ні, дякую, — відповів він швидко. — Мій дядько вийде на станцію мені назустріч. «Може він знає, що я втік і... і чекає, щоб я проговорився, а тоді заарештує?»

— О, то добре. Але все таки зайти там до моїх, це третя вулиця направо від станції. Червоний дім. Більше червоних домів ти не знайдеш в цілій Москві,— сказав кондуктор чванькувато й замовк. А по хвилині додав: — Нам ще далеко їхати. Можеш тут залишитися. Ти мені не перешкоджаєш, — і він розлігся на лавці.

Віктор добре зголоднів, але побоявся витягати з торби свій сир. Примостившись вигідніше на другій лавці, він заплющив очі. «Як добре, що дядько навчив мене по-їхньому говорити. Може він і не здогадається, хто я і куди їду.»

— Москва! Москва! Всім висідати! Поїзд далі не їде! Пасажири, що їдуть на південь, пересідають на поїзд на платформі ч. 9. Поїзд

виїздить за дві години!» — почав викрикувати кондуктор, виходячи з купе.

Ще хвилину тому тихий, заспаний поїзд загудів, зашумів, мов вулик, повний бджіл.

— Ну, бувай, хлопче. Навіть не знаю, як тебе звати. Зайди там до червоної хати і привітай всіх від мене. Я їду далі на південь у Київ,— махнув рукою на прощання кондуктор і зник в глибині поїзда.

— Називаюся Петро! Петро! — крикнув за ним Віктор, з обережності не кажучи своє правдиве ім'я. — Дякую, що дозволили мені з вами подорожувати! Передам привіт вашим...

Всі поспішно виходили, вийшов і Віктор. На вулиці повно авт, людей. Всяких людей. Ніхто не звертав на нього уваги. В Томську, як він прямував до поїзда, якийсь чоловік обернувся, навіть став, щоб краще до нього придивитися. Віктор тоді собі сказав: «Зроби вигляд, що ти нічого не помітив, що ти не боїшся!» — і преспокійно пішов далі. Те саме він зробив у поїзді, коли кондуктор його перелякав своїми питаннями. Тільки не показати, що ти боїшся! І зрештою, чого боятися? Дядько ж дав йому малий медальйон, і Віктор вже з якимось спокоем доторкнувся до компасу, до якого був причеплений медальйон.

Вулиці були широкі, дуже широкі. Повно людських голосів. Всі всюди говорили. Жінки, чоловіки, і ті, що йшли з кошиками, з пакунками, і ті, що стояли біля освітлених крамниць, і ті, що сідали у блискучі авта, і ті, що стояли й на когось чи на щось чекали. Всі говорили і... і... Віктор просто прилип до хідника. Всі

вони, ну, майже всі, сміялися. І не був це гидкий сміх, яким сміялися «вони» в таборі з в'язнів... Ні, цей сміх був приємний для вуха, радісний, ніби тут всі задоволені, щасливі. А як гарно виглядали прохожі! Правда, Віктор вже перед тим бачив гарних людей. Обличчя і одяг всіх тих, що їх привозили до табору, спершу виглядали гарно. А жінки? Не багато їх бачив Віктор під час свого перебування в таборі. Були вони з обличчя вимучені, бліді, з гладко зачесаним волоссям. Одяг же в них був зношений, полатаний, вилялялий від повторного прання.

Чи це не сон часом? Чи не попав він у царство казки? Та ні! Коло нього проходили жінки, шелестіли широкі сукні, виблискувало волосся, а обличчя було гладке, запалене, пашіло здоров'ям.

Тоді Віктор побачив овочі, багато овочів перед крамницею. Такого в таборі не бувало. От покуштувати б! Та ні, краще ні! І він пішов далі широкою вулицею.

Ніхто не дивився на нього. Всі були заняті собою. А Віктор знайомився з новими, захоплюючими речами. Дізнавався, як виглядає різна їжа, одяг та багато такого, що йому й не снилося, що таке щось існує на світі. Більшістю він навіть не знав, для чого воно вживається. Невже ті всі речі належать комусь? А в таборі у нього і в усіх інших не було нічого свого. Якщо хтось і діставав щось від рідних з України, то «вони» у нього зразу й забирали.

«Задалеко я зайшов, треба повертатися»,— пригадав собі враз Віктор. «Може б мені таки

зайти до червоної хати, передати привіт? Може нема небезпеки?»

— Ось він, о, бачите? — почув раптом Віктор за своєю спиною тоненький хлоп'ячий голос. І в цій же хвилині хтось безцеремонно схватив його за ковнір.

— Що ви хочете від мене? — запитав перелякано Віктор.

— Він украв хліб з вашої крамниці, не я! Я тут ні при чому! — кричав на все горло малий хлопець, намагаючись вирватися з рук присадкуватого чоловіка. Та даремно.

— Я вкрав хліб? — скипів від злости та несподіванки Віктор.

— Так, ти! І ми тебе зараз заарештуємо! — озвався чоловічий голос.

Віктор ще більше перелякався. «Пиши пропало! — подумав він. — Тепер вже напевно дослідять, хто я і відішлють назад. А там... О, Боже!»

— Ні, я щойно приїхав у Москву і маю піти до хати мого дядька й переказати його родині привіт, — сказав він так спокійно, як тільки міг.

— А де твоя хата, чи радше хата твого дядька? — раптом із зацікавленням спитав власник вкраденого хліба. — Покажи! Покажи! Ти напевно брешеш!

— Ні, не брешу! — відповів Віктор з крихіткою надії. — Це третя вулиця направо від станції. Червоний дім. Більше таких червоних домів нема в цілій Москві, — попробував Віктор відповісти так само чванькувато, як ще недавно зробив це в поїзді його знайомий кондуктор.

— Червоний дім? Та це ж дім мого друга

кондуктора. Іди собі спокійно, сину. — І продавець хліба обернувся знову до малого хлопця, міцно тримаючи його за руку.

— Так ти ще й брешеш? Ану, пішли! Ми тобі покажемо, чим перець пахне!

«Ух, і близько ж вже було», — відітхнув з полегшою Віктор і рішив таки зайти до червоного дому.

Двері відчинила дівчина Вікторового віку.

— Тобі кого треба? — запитала вона, усміхаючись.

— Я прийшов, щоб переказати вам усім привіт від вашого батька, кондуктора. Він поїхав в Україну і скоро приїде назад.

— Заходь.

Зійшлася вся родина. Всі тішилися, як то воно гарно, що Петро (Віктор ще далі боявся прозрадити своє правдиве ім'я) зайшов до них і запропонували йому залишитися, поки не приїде батько.

Віктор спершу боявся, та якось в розмові вони прозрадили, що вони так само з України. Так, вони догадуються, що він втік з Сибіру. Їх батько післав його навмисне до них, щоб з ним не сталося чогось недоброго в Москві. Батько часто допомагає втікачам зі Соловок.

Віктор, у свою чергу, розказав про свою втечу, про життя в сибірському таборі, про те, що десь там у Києві в нього є мама. Принаймні так казав дядько, що допоміг йому втекти.

Наступного дня приїхав і сам кондуктор. Він, не довго думаючи, заявив Вікторові:

— Не журись, поїдеш в Київ як мій син.

З трепетом серця доходив Віктор до

адреси, що йому дав дядько в таборі. Ось вже і хата. Маленька, чисто побілена. Біля хати квіти. «Невже кінець мого шукання? Невже тут буде мама?»

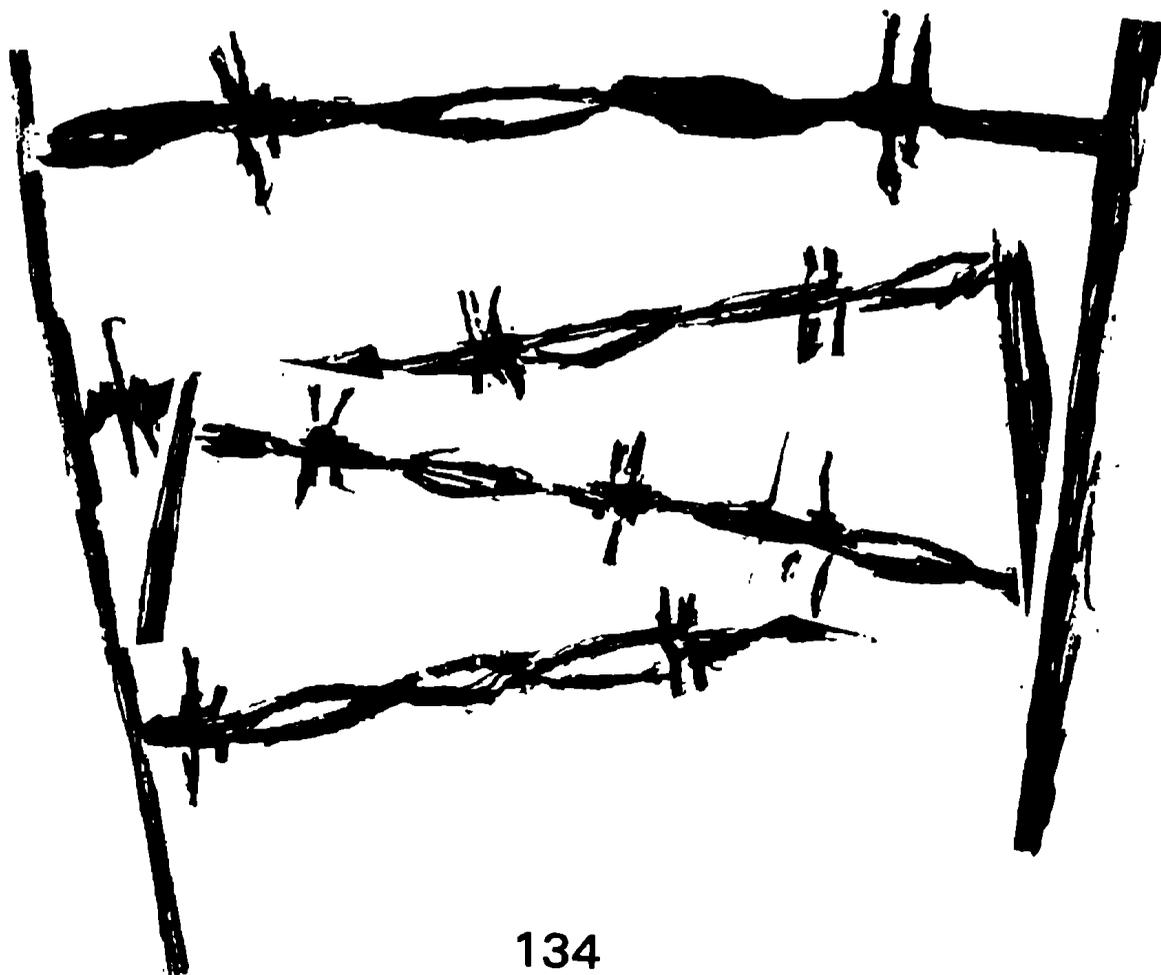
Постукав, дуже тихо, дуже невідважно.

Відчинилися двері і Віктор побачив немолоду вже жінку з синіми, мов волошки, повними доброти, очима та з великою чорною косою, що спадала на плече. Вона мовчки дивилася на Віктора.

Тоді Віктор сказав шепотом по-українськму — Я, я... Віктор. Я... — далі не стало слів.

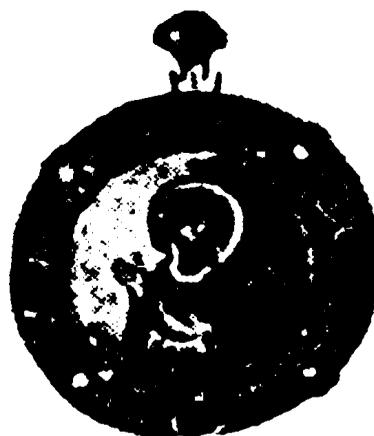
Жінка подивилася йому в очі і зовсім просто, зовсім ясно відповіла:

— Віктор?... Мій загублений Віктор... Заходь, сину! — і вона міцно-міцно притиснула його до себе.

ТАНЯ

Село наше, Хортиця, довге і тягнеться зі сходу на захід на кілька кілометрів. Правду кажучи, це тільки одна головна вулиця, з малими завулками та крученими вуличками, завітчаними садами яблунь, сливок, вишень, червоних мальв та круглолицих соняшників.

З півночі й півдня густий, багатий деревами та болотистими озерами, ліс хоронить село від дошкульних осінніх та зимових північно-східніх вітрів. А скільки добра в тому лісі: ягід, грибів! Ми з сестрою Рисею залюбки вибиралися ранніми ранками, щоб зайти в ліс ще перед сусідами і назбирати тих найкращих грибів-дубовиків та маслюків.

А малин! А суниць скільки! Не назбираєшся, не наїсися! Коли ж мій брат Петро надумувався йти в ліс, то обов'язково на раки та в'юни. Ох, і пирували ж ми тоді. Вся родина смакувала варених раків.

Та ще й інша користь була з наших лісів. Ми всі збирали там хмиз та сухе дерево на опалювання. І не раз зрубували дерева, як

зайшла потреба. Ось, хоча б на будову нової хати, моста або школи, — звичайно з дозволу старости села.

Мій батько був довголітнім старостою в нашому селі. Мама казала, що я щойно народилася, як люди вибрали його старостою, і так він залишився ним і досі. Добрим старостою був мій батько, всі його любили й шанували. Він був веселий, жартівливий, але як треба — строгий та суворий.

Одного разу тато прийшов до хати дуже знервований і при столі заявив:

— В ліс вже не можна ходити. Завтра треба сказати всім в школі.

— Чому? — запитали ми здивовано.

— Бо там повно німецького війська. Вони будуть різати дерева і вивозити в Німеччину. — А по короткій мовчанці додав: — Так, як під час Першої світової війни вивозили вагонами нашу чорну землю, наш чернозем.

— Нашу землю вивозили? — здивувалась я.

— Ну так, наша земля найчорніша і найбільш родюча в цілому світі. Німці такої не мають, от і вивозили.

— Вже й до лісу добралися, — зауважила мама. — Не досить, що строго пильнують, щоб увесь хліб, городина, м'ясо та молоко були вивезені. Скоро буде голод.

— Дусю, ми вже пережили один голод. У 1932-33 роках, пригадуєш? Страшний був голод! З інших сіл мало хто залишився в живих. Наше село мало щастя. Наші ліси мають всякого істинного добра. Більшевики

цього не знали. І ми користувалися з нашого лісового багатства.

— Так, пригадую, завдяки твоїй винахідливості. Взагалі село тобі багато завдячує. Ти все якось їх, ну і нас, рятував в найскрутніших ситуаціях, — тихо перебила мама.

— Так, ми з бідую, але все ж пережили щасливо найтяжчі хвилини. А тоді прийшла доба єжовщини. Тямиш? — продовжував тато. — І тут нам усім вдалося оминути небезпеку.

— Бо ти допомагав людям де і як тільки міг, — знову додала мама.

— А переслідування НКВД? Хіба ж то жарти були? Моє життя висіло тоді на волоску. Так чи ні? Вір, і тепер дамо собі раду, — заговорив тато до мами вже майже строго. Все з Божою поміччю.

Ми дивилися на батьків широко відкритими очима, жадібно ловили кожне слово. Голод! Так мало я про нього знала. Мала ще була, може чотири, може п'ять рочків мені було. Рисі та Петра ще на світі не було. Але чула, так, чула. То тут, то там від людей. Шепотом, тихо розказували, боялися. А єжовщина? Навіть не знаю, що це таке. Спитати б тата. Так ні, не зараз. Він дуже заклопотаний.

Настала мовчанка. Тоді, перервавши тишу, наче з острахом озвався Петро:

— Вчора, коли я ловив рибу в горішньому озері, я побачив оподалік двох по-військовому одягнених хлопців, з рушницями в руках. Я думав, що то німці, а то... Вони до мене заговорили по-московському.

— По-московському? Це щось нове. Советські партизани? У нас їх покищо не було. Були тільки свої — повстанці. Вони інакші, вони нас та наше добро звичайно не нищать. Советські ж партизани даються нашим людям взнаки. Вони не тільки мости зривають, треба чи ні. Вони підмінують поїзди, палять хати та грабують наших людей. Та ще й біду наносять на наші села.

— Яку? — запитався Петро.

— Яку? А ось яку. Наша молодь не може зносити кривду, заподіяну німцями, та, з другого боку, московськими партизанами. Втікає з дому і прилучується до наших повстанців в надії, що зможе нас боронити від всякої чужої напасти. Та коли німецькі окупанти дізнаються про це, попадають в люті і мстяться на невинних людях по оселях. А ще якщо десь міст вилетів у повітря, або залізниця пошкоджена, тоді нема границі їхній карі. Просто не розбираються чия вина! Вони б'ють людей, насильно вивозять в Німеччину на примусові роботи. А останньо почали вже й розстрілювати. В багатьох місцях навіть цілі села винищують.

— Як то села винищують? Та ж то багато людей! — запитала я, не розуміючи татової розмови.

— Таню, невже не розумієш? Отож вони спочатку оточують озброєним військом село чи містечко, призначене на знищення, щоб ніхто не міг втекти. Тоді нападають. Всіх людей, без речей, виводять з хат, зганяють на площу, звичайно перед церквою. В той самий час в

село заїздять вантажні авта, стають перед кожною хатою і на очах у людей виносять з хат все-все, накладають на авта і вивозять.

— Куди? — запитав Петро.

— На захід. В Німеччину, звісно, — відповіла я. Я знала про це від моєї товаришки Дарки, бо так зробили з селом, де жила її бабця.

— І це правда, тату? — обернувся Петро до тата.

— Так, сину, на жаль, це правда. Я сам на власні очі бачив. Серце боліло, кровавилосся і нічого не міг допомогти. Не міг! — і тато сумно похитав головою. А тоді продовжував: — Усіх людей, молодих та сильних, садять також на вантажні авта і в Німеччину.

— Для чого?

— Щоб там працювали як невільники по селах та по фабриках.

— А таких, як ми? — запитала з острахом моя молодша сестра Рися.

— Дітей та старих людей замикають в хаті, в церкві, або в стодолі, і па...

— І що? Кажіть, тату! — нетерпеливилися ми. — Годі! Відтепер ніхто хай і носа не показує в лісі. Треба всіх повідомити! — закінчив тато і раптом встав із-за стола. — Поопали твої раки та в'юни, Петре, — сумно усміхнувся тато до мого брата і крокував тяжкою ходою до дверей. — Піду в село.

Ми всі мовчки дивилися йому вслід, а мама додала:

— Тяжкі часи надходять. Тяжкі, тяжкі... Німці відступають і хоч вимучені, але чим далі

більше злісні та жорстокі. За свою програму мстяться на безборонному населенні, по землі якого втікають. А москалі теж не кращі. Партизанами докучають.

Тільки тато закрив за собою двері, як на вулиці піднявся несамопитий крик. Ми вибігли з хати. Тато стояв біля хвіртки, а перед ним дві жінки і старший мужчина. Розмахують руками вправо й вліво, кричать, йойкають. Чуємо, як тато каже: «Помаліше, помаліше, і не всі разом. Не розумію нічого!»

Якось заспокоїлися. Тоді озвався жіночий голос:

— Та знаєте, пане старосто, ось Петрова Валя, та що на вчительку підготовляється, намовила наших синів, щоб втікали до повстанців. Прийшли вони додому й кажуть: «Годі мовчки терпіти і чекати, як барани на заріз. Краще йти до повстанців і боротися активно з німцями та московськими партизанами». Поцілували вони нас — ось Параску й мене — та й пішли. Ну, а що буде з наукою? Парасчин же на лікаря вчиться, а мій на священика. Що ж то тепер буде? Дізнаються німці, прийдуть і вистріляють нас, як мишей. Вистріляють!

І вони обидві гірко розплакатися. Ледве тато їх заспокоїв і післав додому.

Ми всі перелякалися. Багато не треба. Нехай тільки хтось донесе...

Не минуло й п'яти днів, як на наше село насунулися німці, як чорна хмара. Оточили село, на нас наставили багнети і наказали йти на майдан перед сільським будинком-ратушею. Зійшлося нас там майже 600 осіб. Ми всі, діти

й дорослі знали, що наші хвилини пораховані. І раптом я бачу, як все село, всі люди, не змовляючись, падають на коліна і вголос у сльозах починають молитися. І я вклякла, згадавши вперше за довгий час, що у мене на шиї старинний медальйон. Дістала я його від тата, коли пішла вперше до школи. «Це твоя таємниця, велика таємниця! Нікому його не показуй,— попереджував тато. — І знай, що він тебе охоронятиме від зла. Я його дістав від...» Мої думки перервали слова гарячої молитви людей:

— Боже, будь милосердний до нас, дай розум нашому старості, щоб оборонив нас, так як він це досі робив. Боже й Мати Божа, вислухай нас!

Я прилучилася до молитви, міцно стискаючи медальйон. Раптом молитва стихла. Дивлюсь, а це тато виходить на найвищі сходи ратуші.

— Дорогі обивателі-хортинці! — почав він. — Ми багато з вами перейшли, багато бачили, багато горя зазнали. Переживемо й це. — А тоді обернувся до команданта німецького війська і доброю німецькою мовою почав: — Люди ці ні при чому. На село часто наскакують партизани, вони й забрали трьох молодих людей силою в полон, як заставників, щоб ми їм їсти доставляли.

«А це правда, — подумала я. — Таж оце недавно у нас таке сталося». А тато продовжував:

— Решта хлопців, на щастя, успіли сховатися. Я хочу за них помститися, а якщо вони

ще живі, то визволити їх! Ліс цей я добре знаю, я тут родився і весь свій молодечий вік прожив. Якщо хочете, то поможу вам їх шукати. Партизани вам і нам багато шкоди роблять.

Німці подивилися один на одного і почали щось між собою говорити. Може питалися, чи вірити татові, чи ні. Чи це не пастка, бо й таке бувало. Довго вони тихо між собою розмовляли.

Я далі молилася, не вставала. Люди зі страхом дивилися на обличчя німецьких військовиків.

Нарешті озвався сам командант:

— Добре, пане старосто, ми за годину вирушаємо в ліс. За вами. Скажіть людям розійтися і не помагати партизанам. Не помилуємо вдруге, розстріляємо.

Легко відітхнули люди. Пішли мовчки додому. А ми почали журитися татом.

За годину тата вже не було. Мама нервувалася, молилася, плакала, а потім тільки мовчки виходила поза хату і дивилася в ліс. Я знала, що життя татове zagrożене. Щось не так — і німці розстріляють його.

Минув перший день, тата не було. Тоді минув другий, надійшов третій — гарний, небо було чисте, без хмаринки. Надвечір, ще сонце добре не зайшло, як на краю ліса показалися якісь постаті. Люди вийшли з тривогою перед село. Мама, Рися з Петром та я теж побігли.

— Це тато, напевне тато, — сказала мама з надією.

Помалу йшли три постаті до нас. Одна з

них кульгала.

— Тато! — крикнула я, пізнавши його чорне, буйне волосся в сутінках заходячого сонця.

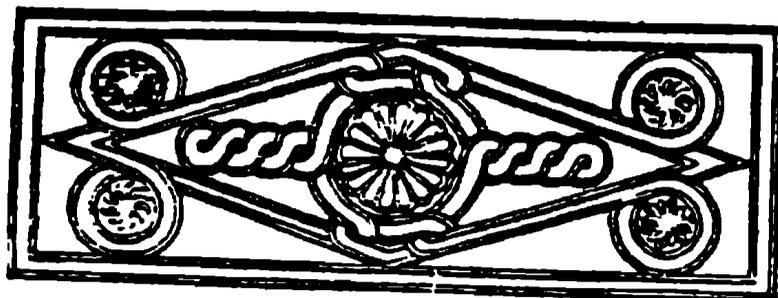
— Свят! Свят! — Він живий! — І люди почали хреститися та дякувати Богові за поміч. А я стиснула медальйон міцно-міцно й подякувала Матері Божій.

Нарешті ми підбігли до тата. Він ішов, важко шкутильгаючи. Два німецькі військовики його підтримували.

— Дякую, — сказав тато до них, як ми вже повисли на його плечах, обціловуючи його з великої радості. — Я вже маю допомогу, ось самі бачите, — і він махнув рукою.

А до нас звернувся усміхаючись:

Ось бачите, кропнули мене партизани, вражі сини! В саму ногу. Але, на щастя не дуже серйозно. Ще можу ходити.

ПЕТРУСЯ

Петрусі минало якраз десять років, коли совети вмаршували в Братіславу, головне місто Словаччини, східньої частини Чехословацької Республіки.

«Може б і не було нічого страшного, бо що ж там москалі? — думала Петруся, але її батько був січовим стрільцем в Першій світовій війні.

— Вам тут не можна залишатися, — сказала тітка Ліда. А тітка Ліда все знала.

Словацькі товариші й товаришки Петрусі звичайно дивувалися, чому родина Квітковських якось помітно занепокоїлася і чомусь ніби ховається. А оце раптом вчора батьки Петрусі заявили, що вони виїздять за місто. Не сказали навіть куди.

— Вам не треба боятися, — переконували словаки батьків Петрусі. — Перші дні окупації минуть і все буде добре. Ви підете до праці, Петруся до школи. А якби що до чого, ми за вас заступимося. Підтвердимо, що ви були добрими словацькими громадянами.

— Але все ж! Краще бути обережними! — твердив пан Квітковський, Петрусин тато. — Я ж воював у рядах української армії проти більшовиків і проти німців. За Україну! — Додав він Петрусі, коли словаки відійшли.

Та не довго витримали вони поза містом. Поліція почала ними цікавитися, люди якось криво дивилися на них. А одного разу навіть запитали:

— А що ви тут робите?

— Далі вже не можна. Стає небезпечно! Ще чого доброго заарештують, — сказав одного дня тато, повернувшись з міста додому. — Треба втікати, і то на захід. Зі собою нічого не візьмемо. Що маємо на собі та по кишенях — тільки й нашого. Весь плян втечі я вже підготував.

І тоді вони почали з татом студіювати точно, що, як і коли казати. Кудюю підуть, де будуть ночувати, де переходити границю.

— Мамо, а свій медальйон я можу взяти? — запитала Петруся нерішуче й невідважно, знаючи, що перебиває татову розмову про втечу.

— Не тільки можеш, мусиш! — відповіла мама. — Він чарівний.

Одного вечора вони просто зібралися, одягнулися і вийшли з хати. Ніби на прогульку. Пройшли темнуватими вулицями міста, площею з великим пам'ятником, обложеним вінками та квітами, обійшли церкву.

— Тепер вправо! — сказав тато Петрусі. — Там станція, поїзд виїздить за чверть години.

Мусимо поспішати, щоб не від'їхав. В Братіславі на нас буде чекати наш найкращий друг Імре. Передасть нам всі потрібні папери і німецькі гроші. Тоді поїдемо до Девінської Нової Весі. Там живе наша тітка Марія, пам'ятайте! Ми їдемо до неї в гості. Переночуємо там і з Божою поміччю... Грошей маємо досить. Вистачить на квитки, на їжу, ну і, звичайно, на те, щоб заплатити провідника, що нас буде переводити через границю. — І пан Квітковський замовк.

Ішли вони дуже поволі. Почав накрапати дощ. Пан Квітковський ледве пересував ногами. «Тато в темряві не бачить добре», — подумала Петруся, але нічого не сказала.

Мама міцно тримала Петрусю за руку, ніби боялася, що її загубить. А Петрусю чогось душив одяг і з переляку пітніли руки.

Нарешті вони прийшли на станцію. В далечині вже свистів і пахкав поїзд, люди метушилися, перекликалися. На них ніхто не звертав уваги.

Поїзд в'їхав на станцію і вони зразу звійшли у найближчий до них вагон. Петруся прилипла чолом до вікна й дивилася на малу станцію. Це ж мабуть востаннє вона її бачила. Поїзд помалу рушив і за хвилину вже знову свистів і пахкав між полями.

Петруся зайшла за батьками в мале купе-відділення. Крім них там сиділо ще троє людей, але вони навіть не привіталися. Мовчали, немов води в рот набрали. Така тиша жахом охопила родину Квітковських. Було тільки чути стукіт коліс та тяжке сопіння

льокомотиви. Петруся пригадала собі, як ще недавно, перед війною, вони їхали з мамою в Ужгород, в гості до тітки Олени. Тоді всі говорили, розказували куди, звідки й чого їдуть. А тепер? Ніхто не відважувався й слова промовити. Бо кожне, навіть найпростіше речення може бути небезпечним. Адже не знати, хто їде з ними. Може бути навіть тайна поліція.

Жінка, що сиділа напроти Петрусі, не спускала з неї очей. Раз навіть рота відкрила, наче хотіла щось запитати. Петруся перелякалася, що вона буде її розпитувати і скоро заплющила очі. «Краще буду вдавати, що сплю», — подумала вона.

Прийшов кондуктор. Мовчки переглянув квитки. Пан Квітковський запитав:

— Як далеко до Модрої? — Він навмисне купив квитки тільки до Модрої, бо якби за ними була погоня, то на станції знають, що вони купували квитки тільки туди і там будуть шукати за ними. А вони за той час може вже й втечуть... Але кондуктор зразу почав говорити:

— О, два дні тому поїзди перестали зупинятися в Модрій. Правда, це тільки вечірній поїзд...

Настала неприємна мовчанка. Всі значущо подивилися на них. Та мама Петрусі опанувала собою і зовсім спокійно сказала татові:

— То нічого! Ми заїдемо до них по дорозі назад. Нам і так треба до Братіслави. Ти можеш у товариша кондуктора купити квитки до Братіслави. Правда? — звернулася вона до кондуктора.

Пан Квітковський теж догадався.

— Попрошу квитки до Братіслави. Ми ж не можемо вимагати, щоб поїзд тільки для нас зупинявся, — заявив він.

Кондуктор кивнув головою, витягнув свої папери і за хвилину подавав татові Петрусі три квитки до Братіслави. І знову настала незносима мовчанка. Роздягнутися вони не могли, читати не було що. Ну і небезпечно. Говорити? Краще мовчати. Мама не витримала такої напруги і обізвалася:

— Здається, вже не паде дощ.

— Так, мабуть перестав, — додав Петрусин тато, і знову настала мовчанка.

Поїзд помалу порожнів, але їх сусіди сиділи аж майже до самого кінця. На одній із зупинок вони мовчки зібралися і всі разом вийшли. Так як і Квітковські, мовчали всю дорогу. Пан Квітковський подивився на годинник:

— Поїзд їде точно. Ми вже в Братіславі.

Поїзд сповільнив і в'їхав на станцію. «Моя золота Братіслава!» — подумала Петруся.

— Мамо, може заїдемо ще до нашої хати? Там же моє фортепіано, мої улюблені книжки, вся моя бібліотека. Як ти думаєш? — запитала з надією Петруся.

Але мама чомусь страшно знервувалася:

— Ти здуріла, дитино! Ми пропали, якщо нас тут побачать! І взагалі, хто знає, де тепер усі наші речі. Може вже викинули на сміття, може спалили, може людям роздали. Ні, Петрусю, навіть не думай. Ходім!

Але Петруся не вгавала;

— Як, мамо? Всі ті книжки, що ви мені давали, всі ноти, все, все на смітник? Мої журнали? «Світ Дитини»? «Дзвіночок»? Я не вірю, мамо, не вірю!

Але мама вже тягнула Петрусю безцеремонно за рукав і майже кричала:

— Петрусю, будь тихо і ходи чим швидше! Зараз не час на розмови!

— А коли? Як нас вже тут не буде? — не витримала Петруся.

Мама з переляку закрила їй рот рукою.

— Дитино, мовчи, поки не пізно!

З поїзда вони єдині висіли. «Погано, — подумала Петруся, — і чи тато знає куди йти? Додому ж не можна».

На вежі вибило десяту. Вони спітніли в поїзді, а тепер ніч, холодно надворі. Петруся тісніше защепила свій плащ.

— Якби нас питалися — ідемо до брата Імре, — сказав шепотом тато.

«До брата Імре?.. Це ж наше місто. Тут я все своє життя прожила. До школи ходила. А тепер ідемо тільки до брата Імре. Я ж не маю ніякого вуйка в Братіславі. Маємо знайомого дядька Імре», — сумно роздумувала Петруся, але вже мовчала.

З квитками в руках вони вийшли зі станції. Напроти них стояла поліція і задиркувато дивилася на них.

— Не обертайся, — шепнув тато до Петрусі. — Поспішаймо!

Мама і Петруся пішли за татом. Виглядало, що тато знав куди йому йти. «Тато до найменшого заплянував нашу втечу», — подума-

ла Петруся.

Вони залишили місто збоку, а самі помандрували маленькими брудними вулицями вгору. В сліпій вуличці тато зупинився перед хатою з чорними вікнами і постукав у двері. Двері зразу ж відкрилися, ніби їх тут уже чекали, і старша, закутана в теплий шаль жінка помахом руки запросила їх зайти. «Робить вигляд, ніби нас не знає», — подумала Петруся. З-за фіранок вийшов високого росту чоловік, подав татові руку і запросив сісти.

— Імре! — радісно озвався тато. Все це робилося пошепки, майже мовчки.

Петрусю й маму відвели спати, а тато з Імре ще довго перешіптувалися.

Другого дня надвечір вибралися поїздом до Девінської Нової Весі. Вилізли на зупинці пізно вночі і зразу попрямували на місце, де на них мав чекати провідник. Надворі було зимно і місячно.

— Ми йдемо до тітки Марії,— знову попередив їх тато.

Крученими вулицями вони зайшли майже на окраїну міста і постукали в двері маленької хатки. Двері відчинилися і знову жінка, цим разом сильна та замашиста, впустила їх у хату. На печі варилася цибуля, принаймні пахло нею, а за столом сидів високий, бородатий з м'язистими руками чоловік. Він їв щось дуже старанно і навіть на них не подивився.

— Нічого з того сьогодні не вийде, — сказав він, не підіймаючи голови і продовжував смачно й голосно чавкати.

— Чому? — запитав Петрусин тато.

— Звичайно, через місяць. Хіба не бачите? Ми не можемо проходити границю, коли так ясно надворі. Я не хочу ризикувати.

Жінка ще щось положила перед великаном, а він далі говорив. Але Петруся запам'ятала тільки: «Нічого з того сьогодні не вийде. Може завтра. Він не винен. Звісно, він не може керувати місяцем. Якщо не буде місячно, тоді поведе їх.

— А тепер забирайтеся. Прийдете завтра. В цей самий час,— сказала жінка.

— А де ж ми будемо спати? Де перебудемо завтрішній цілий день? — запитав тато в розпуці. — Ми не можемо йти до готелю. Поліція зразу ж буде знати.

Тато чекав, може провідник запросить до себе, або хоч порадить куди піти. Але велетень навіть не глянув на них.

— Ні, у мене ви ніяк не можете залишатися. Поліція дуже часто нападає на мою хату. Якщо вас зловлять у мене, то нас усіх розстріляють. Це вже останній раз, що я когось переводжу через границю. Небезпечно! — нарешті промовив він.

Його жінка цілком спокійним голосом дала:

— Ви краще зразу зникайте. Завтра прийдете. А якщо знову буде місячно, то мій чоловік не піде! Все одно не піде, ані завтра!

Вони мусіли зразу ж відійти. Але куди? Петруся скривилася. Ось-ось заплаче. Вона ж така голодна...

— Чи можна попросити трохи води? — прошепотіла вона в надії, що жінка змилосер-

диться, зрозуміє і дасть їй щось поїсти. Але... вона швидко наповнила горня водою і подала Петрусі. Петруся випила тільки пару ковтків. Вода була тепла й несмачна. За хвилину вони вже знов опинилися надворі.

— Ми мусимо зразу йти в якомусь визначеному напрямі. Не вагатися, бо інакше нас будь-хто може зупинити і тоді пиши пропало. Поліція забере і вже не втечемо,— пошепки сказав Петрусин тато.

— Куди ж ми підемо? — запитала Петруся.

— Є ще одна можливість. А якщо ні, то хіба на станцію. Будемо їздити поїздом цілий день завтра, а як треба, то й післязавтра. Може таки дочекаємось захмареної ночі.

Вони пройшли багатьма вулицями і нарешті опинилися біля церкви. Тато підійшов до дверей церкви. Петруся й мама пішли за ним. Двері були відкриті і вони зайшли. Петруся перелякалася. «Невже ж будемо до завтрішньої ночі сидіти в церкві? Ану ж хтось зайде, побачить нас?»

Мама сіла на лавку, Петруся почала розглядатися. А тато раптом десь зник. Довго вони сиділи самі. Нарешті з'явився тато, взяв Петрусю й маму під руки й кудись потягнув. Пройшли вони довгим темним коридором, сходами, знову коридором і вийшли в ясно освітлену кімнату. Петруся побачила старенького монаха, тісно закутаного в сірі монаші рясни.

— Тут можете просидіти до завтрішнього вечора. Тільки не вставайте, бо вікно виходить на подвір'я поліції. Я навмисне не закриваю

занавісок, щоб не було підозріло, що тут хтось сидить. Пам'ятайте — не вставати, а то вас побачать... І не розмовляйте. А вечором я за вами прийду. — І він відкрив двері до великої кімнати з широкими вікнами.

Пізніше Петруся ніяк не могла зрозуміти, як вони могли просидіти (чи радше пролежати) цілу ніч і цілий день в повному одязі, бо тато не дозволяв роздягатися. Крізь відкрите вікно було чути розмови поліції, було видно їх голови. Петруся весь час жахалася, що їх побачать. Перепотнілий одяг душив, сон закривав повіки, а голод не давав спати.

Ніч проминула, навіть не знати як. Надворі захмарилося, почав накрапати дощ. Петруся втішилася і молилася Богу, щоб тільки не проояснилося.

О десятій годині вечора прийшов монах, дав їм по горняткові кави і попрощався з ними, тихо закривши за ними двері церкви.

«Чому він замкнув за нами двері? Мабуть, в тому й полягало наше щастя? Або, або Мати Божа»... — І Петруся міцно стиснула медальйон.

Надворі їх огорнула повна темнота. Вони спішили в напрямі хати провідника і все поглядали на небо. Великі, тяжкі хмари висіли низько-низько, майже доторкалися до них.

«От і добре, — подумала Петруся, — нарешті зможемо перейти границю.

Двері до малої хатки знову відкрилися, як тільки вони застукали. Провідник вже був готовий, в руках тримав палицю і якусь торбу.

— Пішли! — сказав він грубо і поцілував

свою дружину. Раптом обернувся до них і офіційно наказав, що і як робити:

— Не вільно йти близько один біля одного! Завжди гусаком! Як зловлять, ми не знаємо один одного. Запам'ятайте: ви мене, а я вас не знаю. Якщо я стану, то й ви мусите стати. Якщо я ляжу на землю і ви лягайте! На все є причина і не питайте мене, чому ми робимо так, а не інакше. Коли ж побіжу, і ви мусите бігти.

Тато Петрусі жартома сказав:

— Ну, мій друже, мені вже 50 доходить, не так воно легко мені бігти...

Але провідник не зрозумів тата, а може й не хотів розуміти.

— Робіть, як хочете. Але якщо ви хочете зберегти своє життя, то будете бігти, коли я скажу вам бігти. Ну, пішли!

За хвилину темнота окутала Петрусю і її батьків. Напереді йшов провідник, тоді мама, Петруся, а тато останнім. Ішли вони на віддалі восьми кроків один від другого. Була одинадцята година ночі. Вулиці були порожні, неосвітлені. А кроки їхні так гупали, ніби за ними гналися коні.

Невдовзі залишили за собою містечко і зайшли у виноградники. Ух, як тяжко було пробиватися виноградником! Земля була м'яка, слизька. Було темно, хмари спустилися над голови, ось-ось зачеплять. Провідник поспішав немилосердно. «Мабуть добре знає дорогу», — подумала Петруся. Вони ледве встигали за ним.

Раптом тато за щось зачепився і впав,

йойкнувши від несподіванки та переляку.

— Тихо! — гримнув нетерпляче провідник.

Петрусі хотілося підтримати тата, але вона побоялася. Занадто вузька дорога.

Нарешті вони дійшли до підніжжя гори. Перед ними дзюрчав потічок, а дощ лляв, як з відра. Тато дуже тішився.

— Погано видно, але легко буде проходити через границю, — сказав він.

Раптом провідник зупинився і показав рукою лягати. Він і сам ліг. Приємно було відпочити на мокрій траві. Петрусю мулили ноги, п'яти пекли, а правий палець просто не рухався. «Невже ми маршуємо вже дві години?» — подумала вона і закрила з перетомі очі. До них підліз провідник.

— Не знаю, чи вони вже пройшли... Ви знаєте, я чомусь сьогодні боюся.

Петруся дуже знервувалася. «Як же ж це? Ми маємо боятися, а тут виходить, що він боїться! Що це за провідник? Хто знає, що тепер буде! Ми лежимо на мокрій траві. Пару кроків від нас — головна дорога. Асфальт дороги блищить, блищить. І ми мусимо оцю блискучу дорогу перейти. І то так перейти, щоб ніхто не почув і не побачив. Як довго нам ще тут лежати?»

В далині озвався свист і за хвилину біля них пролетіло авто. Провідник встав, помахав рукою.

— Пішли, — сказав він вже спокійніше.

— Чи ця дорога це вже границя?

— Звичайно, що ні! Границя ще дуже далеко. — провідник сердито похитав головою. —

Ходім!

Вони підійшли до блискучої асфальтової дороги.

— Біжіть! — скомандував провідник і сам щосили погнався через дорогу, а вони за ним. Але хоч дорога була чистенька й рівненька як скло, а все ж таки Петруся з мамою ховзалися й спотикалися. Тато трохи не впав. Провідник злостився і махав нетерпляче руками, здавалося хотів щось сказати.

— Нарешті, — відітхнув він з полегшою, коли всі вони, задихані й перелякані, підбігли до нього. — А тепер ще пробігти оцією поляною і ми вже в лісі. Там буде куди безпечніше.

І вони знову рушили вперед. За ними блищала самоцвітами дорога, а перед ними широка, простора поляна і хочби тобі одне деревце.

Вже біля самого лісу Петруся з розгону зачепилася за пеньок і впала просто на нього, припавши спітнілим лицем до мокрої липкої кори.

— Лягайте! — знову почули команду.

Довго вони пролежали. Навколо було тихо, ніщо не рухалося, тільки краплинки холодного дощу монотонно капали з дерев.

— Вставайте! І чого ви тягнетесь? Скоріше! — підганяв провідник.

«Скоріше, повільніше, вставайте, лягайте, сідайте...», — Петруся вже нічого не відчувала, ні про що не думала. Вона продиралася ожинником, спотикалася за пні, притримувала останками сил гілляки, щоб не били так немилосердно по лиці, очах, устах.

Ліс дедалі рідшав, а провідник ставав все

більше і більше нетерпеливим.

— Ну, що знову сталося? Чому так тягнеться, ніби хворі? Я вже хочу з цим скінчити! Це останній раз, що я проваджу таких, як ви...

Всі мовчали.

«Говори скільки й що хочеш,— подумала Петруся,— тільки веди. Ану ж роздумає і залишить нас. Тоді вже ми пропали! Веди, о, веди! — майже молилася Петруся в думці, притискаючи до грудей медальйон.

Вони якраз підійшли до невеликої галявини, як раптом з-за дерев виглянув повний місяць і срібним сяйвом освітих їх, поляну, мокру траву. Провідник почав лаятись, кричати на місяць, та Петруся вже не звертала на нього уваги. Вода струмком лилася їй поза шию, волосся було цілком мокре, наче вона щойно вилізла з озера. Вогкий одяг прилип до тіла й неприємно душив. Місячне сяйво різало очі і ніби оповило все білим, прозорим серпанком. А Петруся нехотячи потонула в думках. Казка! Розбудив її зі сну провідник.

— Ось тут і границя... І мусить же той місяць світити?.. Нам треба тепер, останній вже раз, бігти. І ні на секунду не ставати. Бігти! Зрозуміло?.. Біжіть! Навіть якщо дістанете серцевий удар, біжіть!.. — І він подивився недвозначно на тата Петрусі.

У тата було напружене, змучене обличчя. Петрусі здавалося, що він от-от впаде. Але виходу не було. Треба було бігти.

«Так оце й є границя,— подумала майже розчаровано Петруся. — Кусочок поля з мокрою, приємно прохолодною травою і ядро

освітлене повним усміхненим місяцем. А я думала, що границя буде з високою загородою, дротами... Або, як в Китаї...

— Ти чого стала? Біжи! — штовхнув її провідник і пішов легким кроком вперед.

Петруся побігла, оповита срібристо-білим сьайвом, зачарована... Границя!

Знову стало темно і повно дерев. Петруся зачепилася за корінь і впала.

— Тепер можна вже спокійно сісти й відпочити. Ми вже перейшли кордон. Це так звана нейтральна зона, — пронісся ніби здалека неясний голос провідника.

— А що це таке «нейтральна зона»? — запитала Петруся, ще й досі лежачи на землі й дивлячись на тата.

Але тато був такий виснажений, знеможений, що навіть не почув її.

— Це вузький пасок землі між двома державами. Він не належить нікому і тому в нас ніхто не може стріляти, — відповів за тата провідник.

Після кількох хвилин відпочинку провідник сказав:

— Добре, ходім далі. Ми ще дуже далеко від станції.

Тепер вже йшлося куди легше.

— Ми вже на австрійській землі. — Це тато вперше за весь час подорожі заговорив, якимось так спокійно, так радісно. І почав крокувати, бадьоро усміхаючись. — О, так! Ми вже йдемо до першого села по той бік границі. Там я куплю вам квитки до Відня. Відень — велике місто, може знайдете знайомих. Тоді вам вже

не треба журитися,— і провідник вперше приязно усміхнувся до них. А голос його став раптом м'який і спокійний.

«Невже це наш провідник? Невже це той самий, що був такий грубий, такий поганий до тата»,— подумала Петруся, але нічого не сказала.

В міжчасі провідник зник і довго його не було. А коли повернувся, радісно усміхався і енергійно потирив руками.

— Ваш поїзд їде за півгодини,— сказав він і передав татові Петрусі квитки. — Щаслива вам дорога на вільній землі!

— І ми вам дякуємо, що ви, наражаючи своє життя, перевели нас через границю. — І тато Петрусі дав йому конверт з обіцяними грішми.

Але провідник вже не слухав пана Квітковського. Поспішно взяв конверт і, не обернувшись і навіть не подякувавши за гроші, зник за деревами.

— Ми знову самі! І вся родина разом! І на волі! — радісно сказав тато.

Петруся пригадала собі про медальйон. Вона розкрила долоню. Медальйон виблискував золотом і блакиттю. Мама ніжно погладила її по русявій головці:

— От бачиш, я казала, що він чарівний!

МИРОСЛАВ

Галочка ледь-ледь відкрила очі. Ніби з довгого, важкого сну. Її голова була тяжка, повіки падали, хотілося спокійно лежати, хотілося ще далі спати.

— Ну, як там? — озвалася мама. Та Галочка ані не поворухнулася.

— Нічого, нічого, не журіться. Вона ще під наркозою. Ось почекайте, ще трошки і вона до вас усміхнеться, — перебила медсестра, беручи Галочку легко за руку.

І дійсно, за хвилину Галочка закліпала пару разів очима і все прояснилося.

— О, мамо, а ти вже тут? — заговорила вона тихим ще голосом, підіймаючи голову, щоб краще бачити.

— Так, вже давно. І тато є. От бачиш, і все пройшло. Лікар казав нам, що операція вдалася. Отож скоро підеш додому, — і мама схилилася над Галочкою.

— О, ні! Галочка покищо мусить лишитися в шпиталі. Щодня будуть вправи, купелі, лікарські оглядини. Ще найменше місяць. А тоді можете її забрати. — усміхнулася медсестра, обертаючись до батьків Галочки.

— Ти у мене відважна,— сказав тато з гордістю.

Галочка тихо засміялася.

— Вчора я зовсім не була відважна. Я навіть боялася і тільки медальйон додав мені сили. Та знаєш, тату, мені снився чудовий сон про медальйон. Розкажу, як повернуся додому. Але де мій медальйон?

— Твій медальйон? Ось він. — І медсестра дала його в здорову руку Галочки.

Галочка з любов'ю стиснула його і, усміхаючись, обернулася до мами:

— Я все пригадала про 1037 рік. Це рік, коли князь Ярослав Мудрий поборов печенігів. Вони йшли через Переяслав на Київ і по дорозі нищили нашу землю. Ярослав Мудрий просив помочі у Матері Божої, щоб їх побороти й вигнати з-під Києва. Поміч прийшла і в подяку князь Ярослав Мудрий на місці бою побудував Собор Софії — Премудрости Божої. А в день посвячення Собору ревно молився перед іконою Успення Матері Божої і урочисто та святково віддав себе та весь наш народ під її опіку.

— Звідки ж ти це все знаєш? — здивовано перебив її тато.

Та Галочка немов і не чула його слів, продовжувала далі.

— Так, так, пан Агирев часто на курсах українознавства говорив, що київські князі вживали на своїх печатках ікону Матері Божої, або молитви до неї. А десь між 1829-94 роками знайдено в Україні золоті, бронзові та мідяні ланцюжки (т.зв. іконка на шию) та медальйони

Божої Матері з тієї доби, круглої та чотирикутної форми. Невже ж і мій медальйон такий старий? — і Галочка подивилася здивовано на батьків.

— Але такі самі медальйони вже давав вибивати і князь Володимир Великий того року, коли запровадив Віру Христову в Україні, тобто 988 року, — сказала мама.

— Ну так, але мій медальйон має ясно напечатаний 1037 рік. Як гарно, що я маю такий цінний медальйон, — радісно зауважила Галочка.

Дні в шпиталі проминали поволі. Галочка ходила на вправи, купелі, оглядала шпиталь, багато розмовляла з іншими хворими, читала, дивилася на телебачення. Час від часу приходили шкільні товариші й товаришки. Навіть її минулорічний учитель завітав.

Одного разу, проходжуючись по коридору шпиталю, вона побачила, як привезли молодого юнака. Його руки й голова були перев'язані якимись шматами чи рушниками, подекуди закривавленими. Одяг був не тутешній і сам він виглядав якось інакше. Майже вмлівав, очі опущені вниз, ніби повний безнадії або дуже хворий.

— Хто він такий? — запитала Галочка тих, що везли юнака.

— А-а, якийсь Майросло М-м-еє-д-дмід, здається. Кажуть, впав у воду чи втік із советського корабля. Наші його взяли на поліцію і повернули на советський корабель. Нема чого втікати. Дурний. Такі, як він, тільки псують наші відносини із Советським Союзом.

— Але чому він закривавлений? — запитала знервовано Галочка.

— Ах, він нібито впав сходами вниз з корабля, коли його другий раз передавали советам, і тому так побився.

— Обидві руки криваві? Це щось не те! — знову перебила Галочка. — Ви або не знаєте, або не говорите правду.

— Дитино, він впав і побився. Так нам сказали на кораблі. Все інше не важне. Через те його, мабуть, напхали медикаментами. Ми його веземо на перегляд. Наш лікар хоче ствердити, чого він такий охлялий, — зовсім байдуже сказав санітар, посуваючи візочок з юнаком далі коридором.

— Майросло?.. Мирослав! М-м-ее-д-дмід? Медвідь! Це ж українське прізвище. Втікав з корабля. Хотів дістатися на волю! І не вдалося!..

А за візочком крокували два советські моряки в повних одностроях та ще й зі зброєю в руках.

Аж тепер їх побачила Галочка. Серце защемило. І не втече вже... Вони ж доглядають, як ангели-хоронителі. Не випустять з рук ні на хвилину. А може... може... — І раптом Галочка підбігла до юнака і оглядаючись, щоб моряки не побачили, всунула йому в безвладно опущені руки свій медальйон щастя.

Юнак підняв голову і здивовано та з недовір'ям глянув на Галочку.

— Мирославе, не трать надію! Ось цей медальйон приносить щастя. Бережи його! Він тобі допоможе знайти вимріяну волю, — зашепотіла вона швидко-швидко і міцно стиснула

його руку.

— Ти нам в дорозі! — заговорив санітар, не розуміючи чого шпитальний пацієнт хоче від безвладного юнака-чужинця. — Не бачиш, що він тяжко ранений?

— Мирославе, це Мати Божа! Медальйон старинний, ще з часів Ярослава Мудрого. Він, князь Ярослав, всіх нас віддав під її опіку., — не зважаючи на санітарів, продовжувала Галочка. — Віра наша віки пройшла і далі йтиме з нами. В найтяжчих часах нас хоронитиме... — і сльози заблищали в очах Галочки. — Дорогий, молися до неї.

— Дякую, незнайомко! Дякую, — ледве чутно промовив ранений юнак. — Моя мама розказувала мені про Матір Божу. Я ще був маленький. Я вірю... Я вірю... Ми всі віримо, — і він, скрививши від болю вуста, ледь-ледь усміхнувся.

— О, Галочко, а я за тобою всюди шукаю. Що ти тут робиш? — з полегшою відітхнула мама. І, не чекаючи відповіді, взяла Галочку за здорову руку і потягнула до кімнати лікаря.

— Пересвітлення кажуть, що все в порядку з рукою. Весною будеш грати теніс. І вже завтра можеш їхати додому, — заявила вона схвильовано.

— Мамочко, — перебила її нетерпляче Галочка. — Ти не будеш гніватися на мене, якщо я тобі скажу, що я твій медальйон віддала?

— Ти віддала медальйон? Медальйон щастя? Старинний?.. Кому?.. — і мама від несподіванки аж зупинилася.

— Юнакові з України. Ось він там... Ми-

рославові Медведеві. — І Галочка показала рукою в напрямі візочка з раненим Мирославом, що шукав волі, два рази пробував, але йому не вдалося. Та він ще її знайде. Віра йому допоможе! Віра в Божу Матір та в Божу волю!

Софійський Собор у Києві. Гравюра Брауна за акварелею акад. С. Сонцева

*Киево-Печерська лавра.
Рисунок А. Вестфелда, 1651 р.*

ІСТОРИЧНИЙ ДОДАТОК

«Маруся»

Це доба Володимира-Мономаха, переяславського князя (1053-1125). Князував він у Києві. В той час половецький хан Боняк рік-річно нападав на Україну. Князь Володимир Мономах провадив з ним успішні бої, визволяв тисячі бранців, повертав їм їхнє майно, загарбане половцями. А між роками 1111-1116 їх зовсім розгромив. В оповіданні «Маруся» описано один з боїв Володимира Мономаха з половцями. Бій відбувся 19-20 липня 1096 року над річкою Трубеш, біля Переяслава.

«Андрій»

Петро Конашевич Сагайдачний, український гетьман, походив з української шляхти з Галичини, Кільчиців на Самбірщині. Закінчив Острозьку Академію і перебував на Січі. Брав активну участь в козацьких протитатарських та протитурецьких походах. Перетворив козацьке військо на регулярну військову формацію. Під його проводом козаки зруйнували міста Очаків, Перекоп (1607) та Синоп і Каффу (1616).

У 1616 році гетьман П.К. Сагайдачний підготував похід козаків на Синоп та Каффу. Турки якось про це дізналися і вислали в гирло Дніпра свою військову флоту, щоб затримати цей похід. Але козаки вночі напали на турків, розгромили їхню флоту і взяли кільканадцять галер та до 100 човнів. Потім з турецькими кораблями та човнами і своїми чайками вибра-

лися на кримське побережжя. Здобули Синоп та спалили Каффу, тогочасний головний торг невольниками і визволили тисячі бранців. У тому ж поході, за чужинецькими історичними записами, було знищено 10.000 турецького війська. Відважні переможні походи козаків звернули на себе увагу тогочасних європейських країн і вони часто військово допомагали козакам.

Турецьке торговельне місто Каффа лежало на південному березі Криму і було центром чорноморського вивозу бранців та невольників з наших земель у далекі чужинні міста. Козацькі думи співають про «прокляту Каффу», бо з неї «цілими отарами бідолашних невольників відганяють із базару просто на кораблі». Про це писано в латинській мові в 1615 році в Базелі (Швейцарія). Так само подія 1616 року оспівана у «Віршах на жалісний похорон Лицаря П.К. Сагайдачного» (1622).

*За свого гетьманства взяв у турків місто Каффу
аж і сам цісар турецький був у великім страху.
Бо йому чотирнадцять тисяч та людей вбив,
Каторги одні палив, другі потопив, —
Много тоді з неволі християн свободив,
За що то Бог із воїнством его благословив.*

(за Грушевським)

В книжці французького історика Монжері «Про підводне плавання і війну» є згадка про те, що запорозькі козаки користувалися «весловими суднами, які мали здатність спускатися під воду, рухатися там протягом тривалого часу, а потім виринати назад, піднявши вітрила».

Те саме писав і інший француз, філософ Урніє, відвідавши Константинополь. Це запорізьке мореплавство було ще далеко перед тим, як голландець Ван Дребель збудував в Англії перший підводний човен.

До оповідань «Дмитро», «Богдар»,

Період татаро-турецьких нападів на Україну. Татари появилися в степах України вперше 1223 року і приблизно 150 років нищили Україну. Вони розпоряджали незлічимою кількістю строго здисциплінованого війська, що не щадило навіть своїх людей, тільки щоб досягнути мети. Татари в житті були жорстокими, у боях надзвичайно завзятими, до покорених немилосердними. Рубали навіть тих, що приходили до них з дарунками. Зрадників інших народів використовували, а тоді нищили. Не жаліли й маленьких дітей. Жінок і дівчат забирали в полон і разом з молодими хлопцями та сильними чоловіками продавали в турецьку неволю за великі гроші.

Українські замки та городи боролися з ними до останку, не менш завзято.

Татарський ватажок Темуджин — це історична постать. Він заслужився перед татарами тим, що з'єднав їх та зробив сильними і що заснував татарську державу 1223 року. Князь Константин Острозький (помер 1532 р.) боровся успішно зі степовими ворогами і показав, що з татарами можна боротися і їх остаточно перемогти.

Турки. Боротьба українських козаків з турками розпочалася в перші десятиріччя XVII

ст., коли козакі, в заплату за напади кримських татар, які продавали полонених, а в тому числі жінок та дітей в турецьку неволю, почали нападати на турецькі землі, визволяти невільників і карати ворогів за муки, заподіяні нашому народові. Боротьба з турками та їх помічниками, жорстокими татарами, залишила в нашій літературі багато невольницьких плачів, пісень та геройських дум в нашій народній творчості. Багато людей втікало з турецької неволі і по довгих роках скитання повертались додому.

Під час татаро-турецького періоду в Україні були знані три татарські степові шляхи, що ними татари набігали з Криму на Україну та вивозили загарбане добро і людей. Були вони шириною в десять миль, а часом і більше і були добре витоптані.

Чорний шлях ішов біля Черкас, Корсуня, Києва, Луцька, Сокаля просто на Львів.

Кучманський шлях ішов від Очакова через степові річки Саврань, Кодиму, Кучмань, повз Бар на Львів.

Волоський або *Покутський шлях* також просувався на Львів, але берегами Бога на Зіньків і Покуття.

«Ясочка і Доброслава»

Галятовський Йоанікій — український письменник 17 ст., виявив велике знання давнього і тогочасного письменства в Україні. Був він і проповідником і вченим. Написав багато творів, один з них — «Наука альбо способ зложення

казаня», звідки й вибрано легенду про облогу Холму 1665 року.

«Петро»

Почаїв — містечко на Волині, славне Почаївською Лаврою, що її збудували перед тим, як збудували монастир у XII ст. ченці Київської Печерської Лаври, втікаючи й рятуючись від татар. За ігуменства св. Йова Залізо там сталося чудо — порятування монастиря від турків, оспіване в пісні «Ой зійшла зоря вечеровая». Сталося це 1675 року.

Цю пісню склав сам народ, музику скомпонував Леонтович, а О. Кошиць заранжував для хору.

Ось ця пісня:

*Ой зійшла зоря вечеровая,
Над Почаєвом стала.
Виступало турецьке військо.
Як та чорна хмара.*

*Турки з татарами брами облягали
Монастир звоювати.
Мати Божая Почаївська
Буде нас рятувати.*

*Отець Желізо з келії вийшов
Отець Желізо з келії вийшов
Та слізьми умліває...
«Ой, рятуй-рятуй, Божая Мати,
Монастир загибає...»*

*Ой, вийшла-вийшла Божая Мати,
На хресті Вона стала,*

*Кулі вертала, турків вбивала,
Манастир врятувала.*

*А ми, люди, всі християни,
До Бога всі ударяймо,
Матері Божій Почаївській
Поклін всі воздаймо!*

«Оленка»

На початку 18 століття панщина невимовно докучала українському народові. В самій Галичині 78% родин належало до приватних панських маєтків. Родини ці були позбавлені власної землі, хати. А якщо й мали трохи землі, то мусіли платити податок за неї панові, а крім того мусіли відробляти довгі години на панських полях та в панських дворах. В деяких місцевостях це було від 133 до 300 днів на рік. Згодом вже не те що відробляли, а просто стали невільниками пана. Без панського дозволу не сміли піти в сусіднє село, не сміли женитися і кожна одиниця родини автоматично належала до пана. Він нею розпоряджав, як хотів. Міг навіть продати або замінити за іншу людину у сусіда-пана, чи дальших панів. Часто забирали жінку від чоловіка, дітей від батьків.

В сорокових роках дев'ятнадцятого століття починає зроджуватись спротив у селян у формі грабіжок, пожарів на панських маєтках тощо.

Тому в Соймі (в Польщі) повіяло відлигою і в 1848 році ухвалено петицію про звільнення кріпаків від панщини й вислано її формально до австро-угорського цісаря. В міжчасі пани, в

більшості зі страху за своє життя, а невелика горстка із співчуття, почали самі звільняти селян від панщини і наділяти їх землею.

Так 17 квітня 1848 року появився «патент цісарський» у Відні про «знесення всякої панщини й інших підданських обов'язків». Спеціальні владою вибрані люди мали за обов'язок це проголошувати по всій країні.

Від 15-го травня 1848 року мали перестати всі примусові роботи та обов'язки.

Офіційне скасування панщини в Галичині, на Буковині та на Закарпатті відбулося 16-го квітня 1848 року.

Те саме сталося й на східних землях України, тільки трохи пізніше — 19 лютого 1861 року.

Оповідання «Оленка» з переломової доби скасування панщини в Галичині. Написано його під враженням історичного малюнка Т. Шевченка «Пан вимінює людей за псів». (Див. ілюстрацію в тексті оповідання).

Пісня бандуриста за словами І. Франка.

До оповідань «Таня», «Віктор», «Петруся» і «Мирослав»

У 30-х роках цього століття в Україні почалося немилосердне винищування нашого народу. Підступом знищено наших кобзарів (про що пише піяніст Шостакович). Вистріляно або вислано на Сибір всю українську інтелігенцію, де більшість її загинула. Голодом виморено цілі наші села, мільйони українців загинуло в той час.

А коли в 1939 році вибухла Друга світова війна і німці зайняли Україну, знову багато на-

ших людей було розстріляно, молодь і старших працездатних людей вивезено до Німеччини на примусові праці, де вони проживали в дуже поганих обставинах. В той час наші молоді люди почали боротися підпільно проти всіх наших ворогів, вступаючи в ряди повстанців. Також велика кількість виїхала добровільно на Захід, розбрелась пізніше по цілому світі, щоб могла зажити вільним життям і, що найголовніше, щоб могла ширити у вільному світі правду про поневолену Україну. Ця частина нашого народу має велике й тяжке завдання. Ще й досі наші рідні пробують дістатися у вільний світ, але, на жаль, в більшості це не вдається. Ось наприклад, молодий українець-моряк Мирослав Медвідь. У 1985 році він пробував щастя, двічі скавав зі советського корабля у води вільної американської ріки Міссісіпі. Та не судилося. Знайшлися такі, що його знову відвели на советський корабель.

Наша боротьба ще далеко не закінчена. Але глибока віра, без огляду на всі перешкоди, є запорукою ясної майбутности.

Катедральний Софійський Собор був побудований у Києві князем Ярославом Мудрим в подяку за перемогу над печенігами. Ця подія описана в «Повісті временних літ».

ВАЖЛИВІШІ ДАНІ, З ЯКИМИ ПОВ'ЯЗАНІ ОПОВІДАННЯ

- «Маруся» — 19-го липня 1096 р. українські війська розбили татар над річкою Трубеш, біля Переяслава.
- «Андрій» — козацькі війська спалили Каффу і визволили багато українських та інших невільників. Це сталося 1616 р. під проводом гетьмана П. К. Сагайдачного.
- «Княжна Ясочка та княжна Доброслава» — рік 1665, облога Холм татарами
- «Петро» — облога Почаєва турками 1675 року.
- «Оленка» — знесення панщини в Галичині 1848 року.
- «Віктор» — 30-ті роки в Україні, окупованій більшовиками.
- «Таня» — роки 1939-1945 в Україні, німецька окупація.
- «Петруся» — 1947 рік, життя українців під більшовиками в Чехословаччині.
- «Мирослав» — Невдала втеча українця-моряка, Мирослава Медведя із советського корабля над річкою Міссісіпі в Америці, 1985 р.
- Катедральний Софійський Собор у Києві — побудований 1037 року Ярославом Мудрим. Того самого року Ярослав Мудрий святково передав український народ під опіку Матері Божої.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

(Матеріали до оповідань та частинно ілюстрації)

- Б.С., «Ніколи не забуду», Українське Козацтво, Рік ХХ, Липень-грудень 1985 р.
- Грушевський М., Історія України-Руси, Н.Й., 1954
- Галятовський Йоанікій (1688), Ключ Розуміння, Наука альбо спосіб зложення казання.
- Енциклопедія Українознавства, Словникова частина, Н.Й., Наукове Товариство ім. Шевченка, вид. «Молоде життя», 1973.
- Календар «Світло», 1986, Торонто, Канада, Вид. Василіян, ОО.
- М. Іларіон. Свята Почаївська Лавра, Тов. Волинь, Вінніпег, 1981.
- Історія Української Культури, Київ, 1961, Радянська Школа.
- Крипякевич Іван, Історія України, Н.Йорк, 1961, Шкільна Рада.
- Крипякевич Іван, Історія України, Київ, Відень, Саскатун, Саскачеван, Канада, 1961, Для початкових шкіл.
- Крипякевич Іван, Мала Історія України.
- Кубійович, Українська Енциклопедія Українознавства, Вид. «Нове Життя», Н.Й., 1966.
- Онацький, Проф. Е. Українська Мала Енциклопедія, Буенос Айрес, Аргентина, 1962.
- Пастернак Ярослав, Археологія України, Торонто, 1961.
- Писання Івана Франка, В наймах у сусідів, Львів, 1914.
- Повстенко О., Катедра Св. Софії у Києві, Джерзі Сіті, 1954.
- Повість Минулих Літ, Київ, 1982, Веселка —

ЛІТОПИС.

Полонська-Василенко, Наталя Історія України, Мюнхен, 1972.

Почаївська Богородиця — Central Jubilee Commette of the Ukrainian Catholic Church, 1982, Вінніпег.

Рибаков Б., Прикладное искусство и скульптура, История древней Руси II, Москва, 1963.

Рубісов Гелен, Арт оф Рашія, Філософікал Лайбрери, Н.Й., 1946.

Тиктор Іван, Історія Українського Війська, Вінніпег, Канада, 1953, Друге доповнене видання.

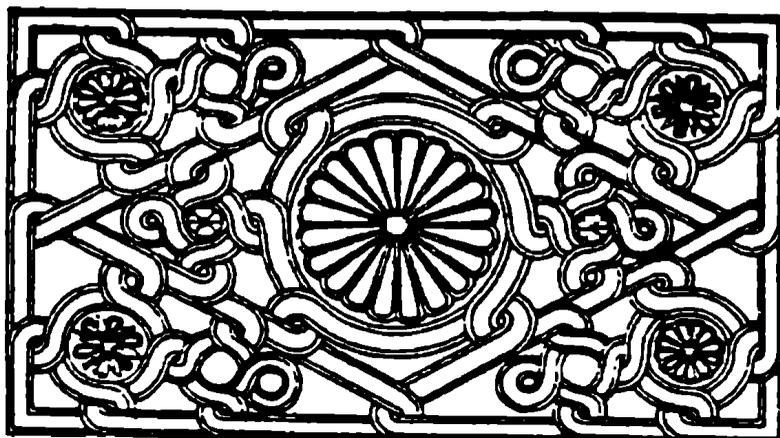
Українська загальна Енциклопедія, Львів, 1929, Рідна Школа.

Українське Козацтво, орган українського вільного козацтва, Торонто, ч.2, 1985.

Юкрейн, Енциклопедія Юніверзїти оф Торонто, 1963

Укр. Енциклопедія — Енциклопедія Українознавства, ч. 5 — Кубійович, Молоде Життя, Н.Йорк, 1966.

Українська загальна Енциклопедія, том 2, Львів, Рідна Школа, 1929.

З М І С Т

Галочка	11
Маруся	17
Дмитро	28
Богдар	39
Андрій	61
Княжна Ясочка та княжна Доброслава	81
Петро	88
Оленка	96
Віктор	117
Таня	135
Петруся	145
Мирослав	162
Історичний додаток	170
Важливіші дані, з якими пов'язані оповідання	178
Використана література до оповідань та частинно до ілюстрацій	179

Катедрa св. Софії в Києві, сучасний вид

**На обкладинці: Плити огорожі хорів.
Різьблення по камені. XI ст.**

